

'It's not all bad about bats'

Over vleermuizen en verbeelding in de Nieuwe Kerk in Groningen

Christiaan Schoonenberg

Praktische theologie

Protestantse Theologische Universiteit Groningen

12-1-2023

Begeleider: Erica Meijers

Beoordelaar: Anne-Claire Mulder

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING	4
1.1 Globale context - Massa extinctie, Antropoceen, Plantionocene	4
1.2 Lokale context - Vleermuizen in de Nieuwe Kerk	7
1.3 Onderzoeksvraag en subvragen	7
1.3.1 Termen	8
1.3.2 Academische doelstellingen	9
1.3.3 Maatschappelijke doelstellingen	9
1.4 Methodologie	9
1.4.1 Eigen positie	11
1.5 Opzet	12
2. VERKENNING VAN MENS-DIER THEOLOGIE	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Andrew Linzey over <i>animal theology</i>	15
2.3 David Clough over <i>personhood</i> en <i>imago dei</i>	17
2.4 Celia Deane-Drummond over wijsheid en veelsoortige gemeenschappen	19
2.5 Evaluatie	21
3. OP ZOEK NAAR VEELSOORTIG DENKEN IN DE <i>ENVIRONMENTAL HUMANITIES</i>	22
3.1 Inleiding	22
3.2 Jacques Derrida over <i>limtirophy</i> en <i>divinanimality</i>	23
3.3 Donna Haraway over antwoorden en ‘ <i>the dance of relating</i> ’	25
3.4 Deborah Bird Rose over ‘ <i>singing up</i> ’ en ‘ <i>death work</i> ’	27
3.5 Thom van Dooren over waken	29
3.6 Evaluatie	30
4. PRAKTIJKONDERZOEK	32
4.1 Interviews	32
4.1.1 Interview met K. en L. over poëzie en politieke representatie	33
4.1.2 Interview met A. over zorg en geleefde relatie	36
4.1.3 Interview met B. over mens-vleermuis relaties	39

4.2 Vleermuizenwandeling	42
4.3 AR-installatie	43
4.4 Kerkdienst en presentatie van de AR-installatie	45
5. CONCLUSIE	48
6. BIBLIOGRAFIE	51
7. BIJLAGEN	53
7.1 Interview met K. en L.	53
7.2 Interview met A.	84
7.3 Interview met B.	105
8. VERKLARING	121
9. DATA MANAGEMENT PLAN	122

1. INLEIDING

Elk jaar, aan het eind van de zomer, gebeurt er iets opvallends in de Nieuwe Kerk in Groningen. Vleermuizen worstelen zich door gaten in het dak, verdwalen in de kerkzaal, en kunnen de uitgang niet meer vinden. Ze blijven rondjes vliegen, op zoek naar insecten die er niet zijn, en raken gedurende de nacht uitgeput. Sommigen hebben geluk en worden 's ochtends gevonden door de koster. Anderen overleven het niet en worden door de koster opgeveegd en met het vuilnis buiten gezet. Geen begrafenis of requiem; de vleermuizen sterven een anonieme dood. De geschiedenis, waarin kosteren ook grafdelvers waren, resoneert op een merkwaardige manier mee. Het laat zien dat, hoe minimaal ook, er sprake is van een bestaande relatie tussen de mensen en de vleermuizen in de Nieuwe Kerk. De levens van de vleermuizen en de kerkgangers zijn met elkaar vervlochten, zelfs als geen van hen zich daar bewust van is. Deze relatie tussen mensen en vleermuizen in de Nieuwe Kerk in Groningen vormt het startpunt van mijn onderzoek. Ik ben geïnteresseerd in hoe er theologisch naar deze mens-vleermuis relatie gekeken kan worden en of ze artistiek gevoed kan worden.

1.1 Globale context - Massa extinctie, Antropoceen, Plantionocene

Mijn onderzoek vertrekt vanuit een specifieke, lokaal verankerde relatie tussen twee verschillende soorten: mensen en vleermuizen. Deze relatie is echter onderdeel van een grotere globale context. Praktisch theoloog Emmanuel Lartey schrijft: “In order for [practical] theologians to engage in a genuinely relevant exercise in the current social, cultural, religious and political climate in the world, any discussion of practices of care has to explore the global situation.” (Lartey, 2006, 29) Praktische theologen moeten volgens Lartey rekenschap geven aan het fenomeen globalisatie en in hun onderzoek aandacht hebben op welke wijze het onderzochte ook de onderzochte context overstijgt. Ik duidt de bredere context van mijn onderzoek daarom op de volgende manier: het massale sterven van dieren is een fenomeen van het Antropoceen.

De wijze waarop de vleermuizen in de Nieuwe Kerk (g)een plaats hebben en veelal over het hoofd worden gezien, staat daarom niet los van de bredere omgang van mensen met andere dieren in West-Europa en de impact daarvan op de rest van de wereld. Vanwege steeds intensievere landbouw en veehouderij, het gebruik van pesticiden, commerciële bosbouw, jacht, overbevissing en inmiddels ook klimaatverandering, is de leefruimte van veel soorten verdwenen of staat deze

onder druk. Ondanks geslaagde pogingen om sommige soorten beter te beschermen, waaronder de gewone dwergvleermuis die in deze scriptie centraal zal staan, blijft biodiversiteit alleen maar afnemen. Door sommigen wordt daarom van een zesde massa extinctie gesproken (Kolbert, 2014, 14). Paleontologen definiëren een massa extinctie als een periode waarin meer dan driekwart van de levende soorten uitsterven (Barnosky 2011, 51). Van dat percentage is momenteel nog geen sprake, maar het gemeten verlies aan biodiversiteit is zo groot en snel dat het een voorbode is voor het uitsterven van soorten in hun geheel (Ceballos & Ehrlich, 2015, 904.) Eigen aan de zesde massa extinctie is dat de mens er een bepalende rol in speelt.

Vandaar de opkomst van de term ‘antropoceen’ (Malhi, 2017, 78). In de relatieve stabiliteit van het Holoceen, een periode van bijna 12.000 jaar, is de mens op planetaire schaal een steeds grotere rol gaan spelen, tot op het punt waar menselijke activiteit het functioneren van de planeet als geheel is gaan beïnvloeden (Crutzen & Stoermer, 2000, 17). De term ‘antropoceen’ is voor het eerst gebruikt in het vakgebied *Earth System Science*, waarbij op een procesmatige manier naar de aarde als een systeem wordt gekeken. In het Antropoceen is op planetaire schaal uitwisseling ontstaan tussen menselijke en niet-menselijke systemen en is de mens de meest bepalende geologische factor geworden. Anders gezegd: in het tijdperk van de mens is de vingerafdruk van de mens op aarde niet meer weg te denken. Vanuit *Earth System Science* is de term naar andere vakgebieden overgewaaid en zo heeft de term steeds meer aan gangbaarheid gewonnen, niet alleen in de exacte wetenschappen, maar ook in de sociale wetenschappen (Malhi, 2017, 79). Volgens de Amerikaanse antropoloog Anna Tsing ligt daar de kracht van de term: het maakt verbinding mogelijk tussen verschillende wetenschappelijke disciplines (Haraway, Tsing, Mitmann, 2019, 3). Het begrip kan dus helpen om verschillende perspectieven met elkaar in gesprek te brengen.

Tegelijkertijd ligt er ook een gevaar in het gebruik van de term. Omdat het zo’n overkoepelende term is, kan het verschillen uitwissen. De vraag kan bijvoorbeeld gesteld worden wie die *antropos* eigenlijk is wiens activiteit zo’n grote impact op het functioneren van de planeet heeft. Niet iedereen put de aarde uit en niet iedereen heeft in dezelfde mate baat bij de activiteiten die de aarde op planetaire schaal beïnvloeden, integendeel: veel mensen zijn er zelf slachtoffer van. Een dekoloniale kritiek van de term, zoals bijvoorbeeld geofilosoof Kathryn Yusof deze in *A Billion Black Anthropocenes or None* geeft, mag daarom niet ontbreken. Anders houdt de term gemakkelijk bestaande machtsstructuren togedekt en geeft hij geen inzicht in de specifieke zienswijzen die tot het Antropoceen geleid hebben. Daarnaast kan het concept ook lokale termen vervangen die al gebruikt worden om fenomenen van het Antropoceen te beschrijven. Het gebruik van de term kan daardoor een vorm van epistemisch geweld betekenen. Donna Haraway beschrijft

bijvoorbeeld hoe voornamelijk inheemse volken genoodzaakt worden om de termen waarmee zij klimaat gerelateerde problemen en geschiedenissen beschrijven aan te passen, zonder dat er van wederzijdse beïnvloeding sprake is en dit tot een verrijking van het concept ‘antropoceen’ leidt (Haraway, Tsing, Mitmann, 2019, 4). Daarmee wordt het koloniale geweld van het Antropoceen eigenlijk nog eens herhaald. Bovendien zijn het juist deze termen die vaak kunnen helpen in het zoeken naar een andere omgang met de aarde.

Een alternatief voor - of toevoeging aan - de term ‘antropoceen’ dat geopperd wordt, is ‘*plantationocene*’¹: deze term duidt de meest gebruikte wijze van voedsel- en energieproductie aan en de vormen van menselijk en niet-menselijke uitbuiting die daarmee gepaard gaan. De term verwijst bovendien naar de geschiedenis van Europese invasie en kolonisatie, van het gevangen nemen en tot slaaf maken van andere mensen, tot het radicaal versimpelen van ecosystemen. Het vult daarmee de onbepaaldheid van de term ‘antropoceen’ in en laat zien dat het Antropoceen geen neutraal tijdperk is, maar het gevolg is van specifieke handelingen van specifieke groepen mensen. Dwang, ontheemding en onteigening spelen een cruciale rol op de plantage: mensen, dieren, planten en de grond worden gemanaged naar hele specifieke vormen van productiviteit, die tegelijkertijd ontzettend destructief zijn. De term ‘*plantationocene*’ duidt aan dat de plantage niet alleen een fenomeen van het verleden is, maar meer realiteit dan ooit.

Deze termen bieden op verschillende wijzen een perspectief op de toestand van de aarde op planetaire schaal. Zoals gezegd kan de term ‘antropoceen’ een verbindende functie vervullen tussen verschillende wetenschappelijke disciplines. Maar omdat de term zo weinig gedifferentieerd is, kan hij eigenlijk niet zonder toevoegingen van andere ‘-cene’s’, zoals *Plantationocene*, *Capitolocene*, *Chthulucene*, *Hamartiocene*.² Ik zie de term ‘antropoceen’ dan ook vooral als een inleidende term die complexere, specifiekere en lokalere discussie op gang kan brengen over de rol van de mens op aarde en in relatie tot andere wezens. Het is jammer dat theologische perspectieven in de interdisciplinaire discussies over het Antropoceen eigenlijk grotendeels afwezig zijn. Des te meer omdat sommige literatuur, bijvoorbeeld wanneer het over extinctie gaat, wel uitgesproken

---

¹ De term ontstond in 2014 tijdens een gesprek tussen zes antropologen: Donna Haraway, Noboru Ishikawa, Gilbert Scott, Kenneth Olwig, Anna L. Tsing & Nils Bubandt. Zie <http://dx.doi.org/10.1080/00141844.2015.1105838> voor een transcriptie van het gesprek.

² Het begrip ‘capitolocene’ werd geïntroduceerd door politiek ecologen Andreas Malm en Jason Moore. Door het dominante economische systeem, kapitalisme, te benoemen dat tot ecologische destructie in het Antropoceen leidt, geeft dit begrip meer analytische focus dan het begrip ‘antropoceen’. Als alternatief voor het Antropoceen wordt de term ‘chthulucene’ door Donna Haraway gebruikt om een ‘tentakeltijd’ aan te duiden, waarin veel namen bestaan om verbondenheid en gemeenschappelijk bloeien te benoemen en te bevestigen, een poëtische term voor het koesteren van symbiotische relaties. De term ‘hamartiocene’ is een toevoeging van de theoloog Ernst Conradie, waarmee hij het Antropoceen duidt als een tijd waarin de impact van menselijke zonde zichtbaar wordt. Haraway benadrukt dat juist die veelheid aan termen gekoesterd moet worden en dat de behoefte om het Antropoceen te vatten in één term onderdeel is van de logica die tot het Antropoceen heeft geleid.

theologische thema's behandelt. Dit roept de vraag op: hoe verweekelt de theologie zich in de bestaande discussies rond het Antropoceen? En meer specifiek voor mijn onderzoek: hoe kunnen we mens-dier-relaties in het Antropoceen theologiseren?

1.2 Lokale context - Vleermuizen in de Nieuwe Kerk

Mijn onderzoek is verbonden met de toestand van de aarde op planetaire schaal, maar beweegt zich voor een groot deel op lokaal niveau, in de Nieuwe Kerk in Groningen, waar mensen en vleermuizen een ruimte delen. In de buurt rond de Nieuwe Kerk in Groningen wonen vleermuizen waar het ze uitkomt. Alle leefbare holle ruimtes volstaan. In spouwmuren, onder dakpannen, hier en daar in een vleermuiskast. Zolang het maar koel en droog genoeg blijft om de winter met zo min mogelijk energie door te komen. Vleermuizen vinden altijd een bestaande plek en maken nooit een ruimte voor zichzelf. Zo vinden ze al miljoenen jaren woonplekken, van grotten tot kerktorens tot nieuwbouwwoningen. In de Nieuwe kerk zijn het waarschijnlijk jonge puber vleermuizen die zich door gaten in het dak worstelen. Eenmaal in de kerkzaal, kunnen ze de uitgang niet meer vinden en blijven ze rondjes vliegen tot ze uitgeput zijn. Er is niet genoeg eten om lang te overleven.

In de Nieuwe Kerk huist ook een kerkgemeenschap. De Nieuwe Kerk werd gebouwd in 1664, naar het model van de Noorderkerk in Amsterdam. Het was het eerste protestants gebouwde kerkgebouw in Groningen. De gemeenschap heeft een hervormde achtergrond en is qua dynamiek een echte stadskerk: leden komen niet alleen uit de directe omgeving, maar uit de hele stad. De gemeenteleden zijn voornamelijk wit, hogere middenklasse, hoogopgeleid, cultuurminnend. Veel van de leden zijn niet op de hoogte van de vleermuizen die de Nieuwe Kerk soms komen bezoeken, maar maken zich wel zorgen om ecologische vraagstukken. De bestaande relatie tussen mensen en vleermuizen in de Nieuwe Kerk bestaat uit de koster die uitgeputte vleermuizen buitenzet en gestorven vleermuizen opveegt.

1.3 Onderzoeksvraag en subvragen

De vraag waar deze scriptie zich rond beweegt, is de volgende: hoe kan de speculatieve verbeelding van de Nieuwe Kerk in Groningen als een veelsoortige gemeenschap in het Antropoceen bijdragen aan het theologische discours van mens-dier relaties?

Om die vraag te beantwoorden onderzoek ik eerst het bestaande theologische veld van mens-dier relaties. Wat heeft de bestaande mens-dier theologie te bieden voor de situatie in de Nieuwe Kerk in Groningen? En waarin schiet dat veld tekort?

Vervolgens vergelijk ik de bestaande mens-dier theologie met een aantal auteurs uit de *Environmental Humanities*. Bieden zij andere concepten die me verder kunnen helpen met het verbeelden van een veelsoortige gemeenschap?

Omdat ik geïnteresseerd ben in een gesitueerde relatie tussen mensen en vleermuizen zoek ik vervolgens naar lokale vormen van kennis over en intimiteit met vleermuizen in Groningen. Wat kan ik leren van mensen die in nauwe verbinding met vleermuizen in Groningen leven?

Daarna beschrijf ik mijn poging tot de verbeelding van de Nieuwe Kerk in Groningen als een veelsoortige gemeenschap in het Antropoceen door middel van een *augmented reality* (AR) installatie. Tot slot formuleer ik mijn conclusies en probeer ik mijn onderzoeksvraag te beantwoorden.

1.3.1 Termen

Speculatieve verbeelding: zie 1.7.

Nieuwe Kerk in Groningen: zie 1.2

Veelsoortige gemeenschap: Ik gebruik de term ‘veelsoortig’ als een Nederlandse vertaling van het Engelse begrip ‘*multispecies*’ in navolging van de filosoof, kunstenaar en columnist Eva Meijer. Een veelsoortige gemeenschap is een gemeenschap die zorg en verwantschap deelt over de grenzen van soorten heen. Of zoals de Amerikaanse schrijfster Maggie Nelson schrijft: “Indeed, one of the gifts of genderqueer family making— and animal loving—is the revelation of caretaking as detachable from—and attachable to—any gender, any sentient being.” (Nelson, 2015)

Antropoceen: zie 1.1.

Mens-dier relaties: relaties tussen menselijke dieren en niet-menselijke dieren. Ik gebruik de termen ‘menselijke dieren’ en ‘niet-menselijke dieren’ in navolging van de dierenrechten beweging en hedendaagse specialisten op het vlak van mens-dier relaties om te bevestigen dat menselijke dieren niet buiten hun dierlijkheid om, maar binnen hun dierlijkheid verschillen van andere dieren.

1.3.2 Academische doelstellingen

De academische doelstellingen van het onderzoek zijn tweeledig. Ten eerste hoop ik met mijn onderzoek bij te dragen aan het opkomende veld van *creative arts based research methods* in de praktische theologie (Radford, 2020). Ten tweede houd ik me in mijn onderzoek bezig met dierenstudies en de *Environmental Humanities*, waarmee ik hoop bij te dragen aan een ‘*animal turn*’ binnen de praktische theologie. In de religiewetenschappen is al van een zogenaamde ‘*animal turn*’ sprake (Peterson, 2016), binnen de praktische theologie voor zover ik kan zien nog niet.

1.3.3 Maatschappelijke doelstellingen

In wat door sommigen de ‘zesde massaextinctie’ wordt genoemd en het ‘Antropoceen’ waarin we ons bevinden, hoop ik met mijn onderzoek bij te dragen aan het verbeelden van niet-antropocentrische gemeenschappen. Ik zal me bezighouden met het leven van een bedreigde diersoort en nadenken over hoe we anders kunnen samenleven met deze niet-menselijke dieren.

De kunstinstallatie die ik als onderdeel van mijn onderzoek presenteer in de Nieuwe Kerk in Groningen functioneert ook als een manier om aan publieke theologie te doen. Ook al is de installatie gericht op de kerkgangers, het bereik van de installatie is misschien groter. Het past binnen de publieke rol van theologie in de maatschappij en binnen de publieke rol die de Nieuwe Kerk wilt vervullen in de stad Groningen.

1.4 Methodologie

Voor mijn onderzoek gebruik ik een *creative arts based research method*. De praktisch theoloog Claire Louise Radford beschrijft dit opkomende veld binnen de praktische theologie als volgt:

A central aspect of creative research is undertaking the artistic process *as a research method*; research *through* the practice of creative arts as a way of generating theological knowledge, rather than using artistic works as illustrations of theological points or a starting place for spiritual reflection. (Radford, 2020, 61)

Het maakproces is geen vertaling van mijn onderzoek, maar maakt een wezenlijk onderdeel van het onderzoek zelf uit. Het is, met andere woorden, één van de modi waarin ik onderzoek. Als

onderdeel van het maakproces heb ik interviews uitgevoerd met vleermuisspecialisten en een wandeling georganiseerd waarin we met vleermuisdetectoren naar vleermuizen luisterden. Beelden en geluidsoptnames hiervan hebben hun weg in de AR installatie gevonden en zullen ook in de geschreven tekst van de thesis terugkomen.

Ik denk dat deze methode geschikt is voor het ontdekken van veelsoortige relaties, omdat kunst een non-conceptuele ruimte kan creëren waarin gespeeld kan worden met de affiniteiten en verschillen die in relatie tot andere soorten altijd aanwezig zijn. Voor ons mensen blijft de realiteit van een andere soort ons vreemd. Theoloog Hannah M. Strømmen beargumenteert dat een poëtische ruimte - eerder dan een conceptuele - echter wel een middel kan zijn om de particulariteit van individuele dieren te ontdekken en de tekortkomingen van representatie en taal in deze relaties te tonen (Strømmen, 2017, 408). Een poëtische ruimte faciliteert dus het verkennen van de afstand tussen mensen en andere soorten. Zonder deze afstand te overbruggen, probeer ik door middel van de AR installatie de bezoeker op een speelse manier een mogelijk punt van verbinding met de vleermuizen aan te bieden.

Daarmee sluit mijn onderzoek methodologisch ook aan bij de nadruk die door praktisch theologen zoals Heather Walton en Nicola Slee is gelegd op het belang van poëtische theologie. Zoals Lartey schrijft: “Theology is as much about *how* we speak about God as it is about what we say about God.” (Lartey, 2016, 102) Datzelfde geldt voor de geleefde relatie met andere soorten. De manier waarop deze beschreven en verbeeldt wordt, doet ertoe. Ik hoop te laten zien dat poëtische theologie uit meer dan taal alleen kan bestaan en beelden en geluiden ook een rol kunnen spelen in het beoefenen van theologie.

Geïnspireerd op de rol die speculatief onderzoek de laatste jaren is gaan spelen in de kunsten, is mijn onderzoek de uitwerking van een voorstel: om een gemeenschap te verbeelden waarin zorg zich uitstrekt over de grens van de menselijke soort naar vleermuizen toe. De manier waarop ik in mijn *creative arts based research method* ‘speculatief onderzoek’ gebruik sluit aan bij Donna Haraway’s ‘*speculative fabulation*’³ en de wijze waarop de kunstenaar en kunstdocent Dirk Vis over speculatief onderzoek schrijft:

Whereas design usually focuses on a solution, and art on a question, speculation can focus on a proposal. Something speculative is an attempt to give shape to different ways that our world(s) could

---

³ ‘Speculative fabulation is a “mode of attention, a theory of history and a practice of worlding” (Donna Haraway, 2016). It is rooted in everyday storytelling practices and forms a crucial tool for imagining worlds that can be radically different from the one we know. It requires taking active responsibility for the futures that are co-created through thinking, writing, and researching. Zie: <https://futurearchitectureplatform.org/projects/1733e1d4-c975-457a-9414-11df0eb1562a/>.

be. [...] Perhaps the most important difference between speculation and fantasy is that the former is always embedded - however farfetched it may seem - within everyday reality: mixing and recombining different kinds of reality. (Vis, 2020, 69)

Speculatief onderzoek probeert dus op basis van het bestaande andere mogelijke werelden voor te stellen. In mijn onderzoek stel ik - door samen met vleermuisspecialisten de sporen van de vleermuizen in de Nieuwe Kerk te volgen - een andere mogelijke wereld van mens en vleermuis voor. Door de verbeelding te stimuleren kunnen we anders naar de wereld leren kijken en gevoeliger worden voor wat ons op de een of andere manier altijd al raakte. Of zoals de filosoof Isabelle Stengers zegt:

It is the speculative affirmation that things might be otherwise but will be otherwise only if we learn to cultivate the art of being affected by what we learn to listen to, and of thinking with - not about - what affects us. (Savransky and Stengers, 2018)

Dit speculatieve perspectief geeft daarmee een specifieke invulling aan bestaande vormen van poëtische theologie en *creative arts based research methods*.

1.4.1 Eigen positie

Geïnspireerd door de tekst ‘Een politiek van plaats. Aantekeningen’ van de feministische dichter en essayist Adrienne Rich, begint mijn onderzoek vanuit een specifieke plaats. Ik schrijf vanuit een specifieke situatie in Groningen, in het Koninkrijk der Nederlanden, op het continent Europa, in het globale Noorden, op Aarde, in het Antropoceen. Adrienne Rich duidt ook haar lichaam aan als de plaats van waaruit ze schrijft. Voor mij betekent dat wit, mannelijk en steeds meer queer, valide, met een universitair diploma, behorend tot de hogere middenklasse, meestal makkelijk en onbevraagd voortbewegend. Het betekent ook een lichaam dat nooit in nauw contact met niet-menselijke dieren heeft geleefd. Vanuit dat lichaam schrijf ik soms ‘ik’ en soms ‘wij’ zonder volledig te weten wat die twee precies inhouden.

Mijn onderzoek vertrekt vanuit een specifieke plaats, maar ook vanuit een specifieke relatie, namelijk tussen mensen en vleermuizen in de Nieuwe Kerk in Groningen. Zelf maak ik onderdeel uit van de gemeenschap van mensen die gebruikmaakt van de Nieuwe Kerk en dus ook van de relatie tussen mensen en vleermuizen in de Nieuwe Kerk. Daardoor neem ik in mijn onderzoek verschillende positie's in. Verder ben ik door de aard van mijn onderzoek zowel kunstenaar als

onderzoeker. Omdat, ondanks de opkomst van *artistic research*, die dubbele positie binnen de academie niet gebruikelijk is, worstel ik er regelmatig mee. Ik heb nog geen geschikte vorm gevonden voor het verbinden van tekst en beeld. Ook in die zin is mijn onderzoek een poging, een experiment. Tenslotte speelt mijn achtergrond als filosoof mee in de wijze waarop ik theologen lees en de verwantschap die ik voel met de auteurs uit de *Environmental Humanities* die ik bespreek.

1.5 Opzet

Na deze introductie verken ik in het tweede hoofdstuk de bestaande theologische literatuur rond mens-dier-relaties. Via het werk van Andrew Linzey, zelfbenoemd grondlegger van de ‘*animal theology*’, David Clough’s *On Animals*, naar het werk van Celia Deanne-Drummond, die - voor zover ik kan zien - als enige een theologische veelsoortige lens hanteert. Ik laat zien dat een discours dat enkel focust op dierenrechten tekortschiet en geen recht doet aan de veelzijdigheid van veelsoortige relaties. Verder betoog ik dat Linzey en Clough theologisch ruimte weten te scheppen voor niet-menselijke dieren, maar de verwevenheid van mensen en dieren niet dichtbij genoeg laten komen en hun antropologie niet op het spel durven te zetten. Het werk van Deanne-Drummond gaat daarin wel verder en toont dat in het doordenken van veelsoortige relaties niet alleen onze kijk op dieren, maar ook op onze menselijkheid in het geding is.

In het derde hoofdstuk zoek ik verder naar denken over veelsoortige gemeenschappen, aan de hand van literatuur uit de *Environmental Humanities*. In het werk van Jacques Derrida, Donna Haraway, Deborah Bird Rose en Thom Van Dooren ontdek ik concepten die meer ruimte weten te bieden voor de veelzijdigheid van mens-dierrelatie in veelsoortige gemeenschappen dan een dierenrechten discours.

In het vierde hoofdstuk beschrijf ik mijn ontmoeting met een vleermuis uit de Nieuwe Kerk, de uitnodiging die daarvan uitging en waar het me naartoe heeft geleid. Vanuit de overtuiging dat enkel een rationele omgang met andere wezens tekortschiet - ook theologisch - heb ik door middel van een kunstinstallatie recht proberen te doen aan de ontstane relatie. In dit hoofdstuk beschrijf ik de interviews die ik met lokale vleermuizen specialisten deed, een vleermuizen wandeling die ik samen met een van hen organiseerde, de AR-installatie en de kerkdienst waarin deze werd gepresenteerd. Ik probeer daarin de rommelige werkelijkheid van een veelsoortige gemeenschappen te laten zien. Door middel van een print op doek, een soundscape waarin een speculatief verhaal verteld wordt, en een AR-installatie neem ik de wereld van mens en vleermuis op een speelse wijze

serieus. Zo probeer ik het leven van de vleermuis - waar pijn en dood een onderdeel van zijn, maar plezier en genot ook - voor de bezoeker dichterbij te brengen.

In het laatste hoofdstuk formuleer ik mijn conclusies. Mijn onderzoek sterkt me in het vermoeden dat kunst in kerk en theologie een belangrijke rol kan spelen, door werkelijkheden aanwezig te stellen die moeilijk onder woorden te brengen zijn. Door te beginnen met een specifiek voorbeeld in het veld, en artistiek te experimenteren met de mogelijkheden van een veelsoortige relatie, hoop ik dat mijn onderzoek een ander licht schijnt op het meer theoretischer, theologische discours over mens-dier relaties en op de vraag naar theologiseren in het Antropoceen.

2. VERKENNING VAN MENS-DIER THEOLOGIE

In dit hoofdstuk verken ik het theologische veld op zoek naar aanknopingspunten voor het denken over mens en vleermuis in de Nieuwe Kerk. Ik bespreek het werk van de theologen Andrew Linzey, David Clough en Celia Deane-Drummond, die elk een bijdrage hebben geleverd aan het op de agenda plaatsen van dieren binnen de theologie. Aan het einde van het hoofdstuk geef ik een korte evaluatie van de gevonden auteurs en hun denken in het licht van mijn onderzoeksvraag.

2.1 Inleiding

Lange tijd heeft de theologie maar weinig aandacht besteed aan en zelfs neergekeken op dieren. De mens bekleedt in de geschiedenis van de theologie vaak een bijzondere positie; als kroon op de schepping, geschapen naar Gods evenbeeld. Andere dieren worden daarbij gemakkelijk uit het oog verloren. De filosofische denktraditie heeft daar een rol in gespeeld. De Aristotelische hiërarchie van mens en dier, waarbij de mens als *'animal rationale'* zich onderscheidt door diens denkvermogen, heeft ook in de theologie lang doorgewerkt. Voeg daar de meer mechanistische kijk op dieren die van Descartes werd geërfd aan toe en er ontstaat niet bepaald een fraai plaatje van andere wezens. De theoloog Wentzel van Huyssteen zegt het als volgt: “Christian theology has traditionally assumed a radical split between human beings as created in the image of God and the rest of creation.” (van Huyssteen, 2006, 42) Die positie is bovendien lang vanuit de Bijbel verdedigd. Praktisch theologe Eva van Urk laat zien dat het nog niet zo eenvoudig is om de Bijbel op een diervriendelijke manier te lezen. Ze citeert de theoloog Robert Wenberg: “as we look to Scripture for vindication of moral concern for animals, we do find texts and considerations supportive of that concern, but we also find some problematic texts.” (van Urk, 2020, 216) Met andere woorden, als het op dieren aankomt, is ook de Bijbel ambigu.

Toch beginnen theologen langzaam maar zeker meer oog voor andere dieren te krijgen. Deze verandering staat niet los van de bredere aandacht die dieren en het onrecht dat hen wordt aangedaan maatschappelijk krijgen. Van Urk merkt op dat theologie zich altijd ontwikkelt in relatie tot de wijdere wereld:

The field of religion and theology actively reflects and incorporates these broader ideas about and attitudes towards animals, although in various ways and to different extents. Religions are not static entities: they are

continually formed and adapted in interaction with what is going on in academia, society and culture. (van Urk, 2020, 213)

Hoe er buiten de theologie naar dieren wordt gekeken, heeft invloed op hoe er van binnen de theologie naar dieren wordt gekeken. Die verandering gaat echter niet vanzelf. Binnen de academie is de opkomst van (*critical*) *Animal Studies* heel belangrijk geweest voor de ontwikkeling van ander denken over dieren. Vanuit dat vakgebied is antropocentrisme steeds meer onder kritiek komen te staan en is de verbondenheid tussen mensen en andere dieren steeds meer benadrukt. Dat begint ook in de theologie door te werken. Van Urk schrijft: “most theologians nowadays make it very clear that the world with its creatures was not made by God for the sake of human beings.” (van Urk, 2020, 213) Hoewel ze hier misschien een beetje optimistisch is, zal ik in het vervolg een aantal theologen bespreken die inderdaad een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het op de agenda plaatsen van dieren.

2.2 Andrew Linzey over animal theology en dierenrechten

Vanaf de jaren ‘70 begint er in de analytische filosofie een dierenbevrijdingsbeweging op gang te komen, waar de filosofen Peter Singer en Tom Regan de bekendste vertegenwoordigers van zijn. Zij zetten daarbij voornamelijk in op de *rechten* van dieren. Net als mensen dienen dieren door middel van rechten politiek beschermd te worden. Voor Peter Singer betekent dat, vanuit een utilitaristische ethiek, dat niet alleen het lijden van mensen, maar het lijden van alle dieren meegenomen moet worden in een totale nutsberekening. De theoloog Celia Deane-Drummond schrijft: “Singer judges the validity of an action according to the utilitarian sum total of suffering or happiness, so that for him to treat a human animal any differently from other animals in judging a particular claim makes no sense” (Deane-Drummond, 2019, 27). Dierenrechten draaien bij Singer dus vooral om gelijke behandeling.

Tom Regan neemt een andere positie in. Hij redeneert niet vanuit een utilitaristisch principe, maar vanuit een principe van respect voor het leven. Elk leven dient gerespecteerd te worden, onafhankelijk van het nut of de kwaliteiten van dat leven. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen *moral patients* en *moral agents*. Beiden zijn ‘subjects of life’, dat betekent wezens met verlangens, perceptie, geheugen en een gevoel voor de toekomst. Hij schrijft: “All who have inherent value have it equally, whether they be moral agents or moral patients.” (Regan, 1983, 240) Het gevolg van deze positie is dat geen enkel instrumentaal gebruik van dieren of mensen gerechtvaardigd mag

worden, ongeacht de sociale consequenties. Dat is een vrij extreme positie, die vraagt om een volledig andere inrichting van de maatschappij en die onder dierenactivisten populair is.

Het werk van de theoloog Andrew Linzey kan in dit rijtje geplaatst worden. Alhoewel hij zijn best doet om niet teveel met Singer en Regan geassocieerd te worden⁴, kent zijn werk toch veel raakvlakken met dat van hen. Ook hij verhoudt zich sterk tot de analytische traditie en focust daarbij op de rechten van dieren. Net als Regan benadrukt hij dat mensen het leven van andere dieren moeten waarderen op basis van een principe van respect. Maar anders dan Regan onderbouwt Linzey deze positie theologisch. Mensen en andere zoogdieren zijn met de levensadem van God ingeblazen en zijn daarom van inherente waarde voor God. Celia Deane-Drummond vat Linzey's positie als volgt samen: "Linzey's basic argument is that God as Creator has rights in creation, therefore creatures filled with the Spirit are of inherent value to God." (Deane-Drummond, 2019, 35) Linzey spreekt daarom van *'theos-rights'* en mediteert dierenrechten als het ware via God. Hij schrijft: "Animal theology stands or falls by this most basic insight: that animals are worth something because they are valued by God" (Linzey, 2007, 19). Omdat mensen delen in de *imago dei*, hebben mensen een speciale verantwoordelijkheid jegens ander leven. Naar het evenbeeld van God, is de mens geroepen om 'de dienende soort' te zijn. Zoals Christus voor de mensheid heeft geleden, zo dient de mens voor andere wezens te lijden. Door te dienen werkt de mens de zonde tegen en kan de mens iets van bevrijding ervaren. Linzey schrijft:

The claim of animal theology is that humans will find themselves a freer species when they let go of precious notions of god-like supremacy over other creatures, and instead see themselves as the servant species commissioned by God. Freer in this one respect especially: the desire to control. Power enslaves the powerful as much as the victim." (Linzey, 2007, 20)

Linzey's werk heeft soms een wat verdedigende toon en het onbegrip vanuit zijn academische omgeving wordt regelmatig in zijn teksten voelbaar. Het kan niet anders dan dat Linzey zich lange tijd een roepende in de woestijn gevoeld heeft. Zo schrijft hij over een opmerking van een student het volgende: "I found your lecture very interesting, Dr. Linzey, but there is one thing I don't understand: what are animals for - if they are not to be eaten?" (Linzey, 2007, 31) Het laat iets zien van de afstand die hij voortdurend moet overbruggen. In dat licht is het indrukwekkend hoe hij zich voor de *'animal issue'* inzet en inderdaad aan het begin heeft gestaan van de dierentheologie.

---

⁴ "Unaware of the of the extend of the Linzey corpus, commentators simply assume that I am serving up secular thought in some Christian guise. I am happy to acknowledge my debt (in some respects) to these thinkers (as I do in print), but actually I am on a very different track and do not come with (nor agree with) much of the philosophical baggage that accompanies them." (Linzey, 2007, 55)

Eén aspect van zijn werk wil ik hier met het oog op het vervolg van deze scriptie nog even kort belichten. Linzey heeft zich ook beziggehouden met de liturgie. Hij probeert die inclusiever te maken voor andere dieren. Na het overlijden van zijn hond merkte hij hoe weinig rituelen er eigenlijk bestaan voor niet-menselijke dieren. In het artikel ‘Animals as Grace: On Being an Animal Liturgist’ schrijft Linzey: “The Christian heritage of 2000 years of spirituality and scholarship has produced only liturgical silence over the deaths of millions of members of other species, even those who share and enrich our lives.” (Linzey, 2007, 63) Naar aanleiding van die waarneming besloot hij het boek *Animal Rites: Liturgies of Animal Care* te schrijven, waarin hij vormgeeft aan vieringen voor dierenwelzijn, avondmaalsgebeden voor alle wezens, liturgieën voor de genezing van dieren en voor dierenuitvaarten, en gebeden voor en zegeningen van dieren. Het valt op dat Linzey in zijn liturgische werk anders over dieren schrijft dan in zijn andere werk. De dieren zijn meer aanwezig in zijn teksten, hij schrijft minder argumentatief en kan het onbegrip van zijn academische omgeving waar hij zich vaak apologetisch toe verhoudt meer loslaten. Het laat daarom misschien ook iets zien van de beperktheid van een dierenrechten discours als het om mens-dier theologie gaat. Deane-Drummond merkt op dat de juridische connotaties van zo’n discours zich maar moeilijk laten rijmen met zowel de wederkerigheid in relaties tussen mensen en gezelschapsdieren, als op de bijbel gebaseerde verbondsrelaties. Voor de generositeit die aanwezig is in zijn liturgische werk is in de rest van zijn oeuvre maar weinig ruimte.

In het verbeelden van een meersoortige gemeenschap in de Nieuwe Kerk in Groningen is het daarom vooral het liturgische werk van Linzey dat inspiratie biedt. Door liturgieën en gebeden te maken waarin plek is voor andere dieren, weet Linzey de zorg van een vierende gemeenschap uit te breiden. Vanuit de vleermuizen bekeken valt daarbij wel op dat vooral gezelschapsdieren in het werk van Linzey een plek krijgen. Linzey’s denken is in die zin nog steeds antropocentrisch. Hij denkt vanuit de mens over andere dieren en gebruikt een model van rechten dat begint bij mensen en vervolgens uitgebreid wordt. Daadwerkelijk veelsoortig denken, gezamenlijk werelden met andere wezens, waarin ook de positie van de mens in vraag wordt gesteld en van waaruit de vraag wat het betekent om mens te zijn anders klinkt, kan ik bij Linzey niet vinden.

2.3 David Clough over personhood en imago dei

Een tweede denker die een belangrijke plek inneemt in het theologisch denken over dieren is David Clough. Clough is de auteur van de tweedelige reeks *On Animals*. In het eerste deel denkt hij systematisch theologisch na over de plek van dieren in de theologie en in het tweede deel verbindt

hij daar ethische conclusies aan. Centraal in zijn denken staan het uitbreiden van ‘*personhood*’ naar dieren en zijn focus op de bioindustrie.

Discussies over ‘*personhood*’ raken theologisch aan discussies over *imago dei*. Voor Clough kunnen dieren ook beelddrager van God zijn. Hij situeert de incarnatie in het vlees, niet in de menselijke soort. Stephen Crocco schrijft daarover:

The reality of Jesus’ humanity has, historically, been used to justify the human-specificity of the Christ-event. Clough rejects this, pointing out that John’s use of the word flesh indicates Jesus is incarnate in a physicality which is shared by all creatures, and hence the Christ-event is universal to all creatures. Clough holds that the familiar maxim offered in Gal. 3:28 can include that there is no human or nonhuman in Christ. (Crocco, 2020)

Door de incarnatie in het vlees te situeren, vervaagt Clough een hiërarchisch onderscheid tussen mens en dier. De mens verdwijnt daarmee uit het centrum en Clough’s positie is daarmee uitgesproken niet-antropocentrisch. Ook wanneer hij over het eschaton schrijft, breidt hij dat uit naar niet menselijke dieren. Naar het beeld uit Openbaringen stelt hij dat jachtdieren en prooien vreedzaam samenleven in het eschaton, omdat er geen nood meer is om te jagen en te doden.

In zijn werk wordt een ethiek zichtbaar die niet-menselijke dieren als naasten weet te beschouwen. Elk handelen dient gericht te zijn op het floreren van niet-menselijke dieren en dient alles wat dat in de weg staat te vermijden. Zijn ethiek krijgt daardoor heel concrete invullingen. Hij werkt een aantal principes uit, gebaseerd op verschillende sferen waarin dieren zich bevinden. Zo maakt hij een onderscheid tussen gezelschapsdieren, dieren die onderdeel zijn van de voedselindustrie, dieren die worden gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek, dieren die werk verrichten en wilde dieren. Voor al deze sferen werkt hij concrete principes uit. Zo moeten christenen volgens Clough afstand nemen van de intensieve veehouderij. Ook kunnen ze het beste een vegan dieet eten, onder andere als een maatregel tegen de hedendaagse massaextinctie. Verder dienen christenen geen producten te kopen waarbij op dieren getest is en moeten ze zich actief verzetten tegen het fokken van gezelschapsdieren. Ook het gebruik van dieren voor sport- of entertainment doeleinden past niet binnen een christelijke ethiek. Dieren die werk verrichten, zoals speurhonden en politiepaarden, moeten daar eerlijk voor gecompenseerd worden.

Ik waardeer dat Clough’s theologie zich niet enkel op een abstract niveau bevindt, maar zich verbindt met daadwerkelijke situaties van dieren in de wereld. Wanneer we het over dieren hebben, gaat het niet om een conceptuele categorie, maar om wezens met een leven. Door *imago dei* ook aan dieren toe te schrijven op basis van hun lichamelijkeheid, creëert Clough een belangrijk fundament voor een andere omgang met dieren en decentreert hij de mens. Het is wel een gemiste

kans dat ‘vlees’ bij Clough voornamelijk vanuit een fysieke en biologische categorie blijft en niet wordt benaderd vanuit een belichaamd perspectief. Hetzelfde geldt voor de indeling van dieren in ‘sferen’, waardoor zijn denken, ondanks de concrete principes toch een beetje blijft zweven. Daardoor is Clough’s ethiek wat mij betreft te universalistisch van aard, te weinig gesitueerd en qua principes te rigide. Uiteindelijk blijft hij dieren benaderen op een conceptuele en argumentatieve manier, die, wanneer het écht concreet wordt, maar weinig handvatten biedt voor het nadenken over vleermuizen en mensen in de Nieuwe Kerk.

2.4 Celia Deane-Drummond over wijsheid en veelsoortige gemeenschappen

Celia Deane-Drummond’s *Theological Ethics through a Multispecies Lens* is de enige veelsoortige theologie die ik heb kunnen vinden. Het boek is het eerste deel van een groter project, waarbij ze de theologische consequenties van ontwikkelingen binnen de evolutionaire biologie tracht te doordenken. Het eerste deel gaat specifiek over veelsoortige relaties, pas in het derde deel, dat nog moet verschijnen, zullen de expliciet theologische consequenties volgen: “Given that much of the way I argue for the evolution of particular moral capabilities connects with the lives of other social animals, I have chosen in this first volume to focus on our multispecies relationships.” (Deane-Drummond, 2019, 21) Vanuit evolutionair biologisch perspectief beargumenteert ze dat veelsoortige gemeenschappen de norm waren en mensen en andere dieren nog steeds de capaciteiten hebben om in veelsoortige gemeenschappen te leven.

De ondertitel van haar boek is ‘The Evolution of Wisdom’ en die categorie van ‘wijsheid’ staat centraal in haar werk. “I am trying to prepare the ground for thinking more seriously about our own moral world by breaking it down into critical elements that are recognizable as essential for moral life, namely justice, compassion, and practical wisdom.” (Deane-Drummond, 2019, 249) Die drie (deugden) van rechtvaardigheid, compassie en wijsheid wil ze steeds bij elkaar houden. Van meet af aan zet ze in op een ‘sociaal complexe’ en belichaamde opvatting van deugd, in plaats van een individualistische en rationalistische. Ze schrijft: “wisdom puts stress on an interlaced, relational approach, while including rather than rejecting reason.” (Deane-Drummond, 2019, 249) Ook andere dieren tonen volgens haar vormen van ‘praktische wijsheid’. Toch is er iets eigens aan mensen, namelijk dat ze zich het verleden kunnen herinneren en besluiten kunnen nemen met het oog op de toekomst. Voor het maken van die beslissingen is wijsheid volgens haar een categorie die we moeten cultiveren en daarbij kan het Westen leren van inheemse gemeenschappen:

Many of those living in indigenous communities could be said to be exemplars of wisdom in the way that nothing is wasted, there is appropriate reverence for other animals and their agency, and ecological dynamics of human activity are taken into account. (Deane-Drummond, 2019, 251)

Deane-Drummond heeft ook oog voor de specificiteit van veelsoortige gemeenschappen en benadrukt dat het per gemeenschap verschilt hoe relaties en categorieën van insluiting en uitsluiting eruit zien. “In Western societies we are more likely to be open to considering our companion animals or domesticated animals personal, but this category will vary from one culture to the next.” (Deane-Drummond, 2019, 252)

Samenleven met andere soorten betekent voor Deane-Drummond dat enerzijds de gezondheid van een ecosysteem als geheel in ogenschouw moet worden genomen, maar dat anderzijds het floreren van individuele soorten daarbij niet vergeten mag worden. Dat is een moeilijke oefening, blijkt uit de praktijk van natuurbeheer, waarin toch vaak het menselijke belang zwaarder wordt gewogen dan het niet-menselijke belang. Voor *preservationists* is dat een argument om te pleiten voor ‘mens-vrije’ zones om biodiversiteit te laten herstellen: “For nature preservationists, sustainable development is not just rejected, but a *threat* to the aim of biodiversity preservation. Indigenous arguments suggest that sustainable development projects are a politically imposed (and some would say colonial) agenda.” (Deane-Drummond, 2019, 255) Toch blijft voor Drummond de interactie tussen soorten van belang, omdat er hoe dan ook systemen van verbinding zijn, zoals bijvoorbeeld virussen, die de grenzen tussen soorten niet in acht nemen, zoals we met de huidige Covid-19 pandemie ook zien. Wanneer er sprake is van een conflict in belangen tussen soorten, moet volgens haar daarom juist naar de interactie tussen soorten worden gekeken en gezocht worden naar een manier om het hele ecosysteem zo weerbaar mogelijk te maken. Aan het einde van haar boek lijkt ze te suggereren dat een relatie tot het goddelijke daar in het geval van mensen bij kan helpen. Ze werkt die gedachte verder niet uit, maar gebruikt het als een soort teaser voor de twee boeken die nog zullen volgen.

Deane-Drummond's *Theological Ethics through a Multispecies Lens* is een ontzettend rijk boek en beslaat een enorme breedte: van dierenrechten, tot discussies over *personhood*, evolutionaire biologie, de natuurwet, reflectie op de deugden rechtvaardigheid, compassie en wijsheid, en veelsoortige gemeenschappen. Het biedt een solide theologische basis voor verder denken over veelsoortige gemeenschappen en maakt benieuwd naar de nog te komen delen, waarbij ze dieper de geschiedenis van de theologie in zal duiken.

2.5 Evaluatie

Deze korte verkenning van mens-dier theologie heeft een aantal inzichten opgeleverd die verder kunnen helpen met de verbeelding van de Nieuwe Kerk als een veelsoortige gemeenschap in het Antropoceen. Met haar *Theological Ethics through a Multispecies Lens* verzet Deane-Drummond veel werk om een overzicht te creëren van bestaande mens-dier theologie, de theologische geschiedenis uit te diepen en vormen van denken die - vanuit een relationeel, belichaamd perspectief, bewust van politiek institutionele dynamieken - een weg voorwaarts kunnen betekenen richting een veelsoortige ethiek. Voor mijn onderzoek in de Nieuwe Kerk in Groningen is vooral haar inzicht van belang dat veelsoortige gemeenschappen er in elke specifieke situatie anders uitzien. Haar nadruk op het feit dat er ook naar de weerbaarheid van het ecosysteem in zijn geheel gekeken moet worden, plaats de focus van mijn onderzoek op één specifieke relatie binnen een groter ecosysteem onder kritiek. Ik kom hier in het laatste hoofdstuk op terug.

Vanuit mijn onderzoeksvraag bezien, neem ik verder van Deane-Drummond mee dat er een evolutionair biologische basis is voor het samenleven tussen mensen en andere soorten. Het gebrek aan relatie met andere soorten dat normaal is geworden in de tijd en plek waar(in) ik leef en werk, is vanuit dat perspectief eigenlijk een uitzondering. Dat betekent dat er genoeg aanknopingspunten zijn in de basisconstitutie van het mens-zijn om toe te werken naar gemeenschapsvorming met andere soorten. Drummond beschrijft de evolutionair biologische fundamenteen voor een veelsoortige ethiek. Haar bevindt zich daarmee op een fundamenteel ethisch niveau. Ze zet in haar dus werk de basisvoorwaarden uiteen voor het onderzoek dat ik in de Nieuwe Kerk probeer te doen. Op een ander niveau, namelijk de praktisch theologische vraag naar het *hoe* van concrete veelsoortige gemeenschapsvorming, is haar werk voor mij echter minder handzaam.

Op dat vlak heb ik het meeste aan het liturgische werk van Andrew Linzey. Hij laat zien dat de liturgie een geschikte ruimte biedt om relaties met andere soorten te voeden en te vieren. Door in de liturgie aandacht te hebben voor andere dieren, verandert de relatie van de kerkgangers met andere soorten al een beetje. Zijn antropocentrisme en nadrukkelijke focus op dierenrechten en gezelschapsdieren zijn, zoals gezegd, in het kader van mijn onderzoek minder behulpzaam.

Van Clough neem ik mee dat door de incarnatie theologisch niet in de mens, maar in het vlees te situeren, ook dieren beeldrager van God zijn. Anders dan Clough zal ik in het vervolg naar een meer belichaamde opvatting van vlees zoeken. Ook waardeer ik dat hij in zijn denken minder antropocentrisch is dan Linzey, al biedt de rigiditeit van zijn principiële ethiek voor daadwerkelijke mens-dier relaties weinig inspiratie.

3. OP ZOEK NAAR VEELSOORTIG DENKEN IN DE *ENVIRONMENTAL HUMANITIES*

In dit hoofdstuk ga ik opzoek naar theorie die meer dan de in het vorige hoofdstuk besproken mens-dier theologie recht weet te doen aan gemeenschapsvorming met andere soorten. Ik bespreek de tekst ‘The animal that therefore I am (more to follow)’ van Jacques Derrida, die bepalend is geweest voor het denken over mens-dier relaties in de vakgebieden (*Critical*) *Animal Studies* en de *Environmental Humanities*. Vervolgens bespreek ik Donna Haraway’s commentaar op Derrida’s tekst, waarin ze het belang van ‘antwoordelijkheid’ in veelsoortige contexten naar voren brengt. Als voorbeelden van denkers die daar in hun werk vormen voor weten te vinden en die schrijven vanuit de context van massa extinctie en het Antropoceen, bespreek ik het werk van Deborah Bird Rose en Thom van Dooren. Ik eindig het hoofdstuk weer met een evaluatie van de besproken denkers in het licht van mijn onderzoeksvraag.

3.1 Inleiding

De in het vorige hoofdstuk besproken denkers oriënteren zich alle drie voornamelijk op de analytisch filosofische traditie, waardoor er sprake is van een specifieke focus en een specifieke modus van denken. Alle drie de theologen verhouden zich sterk tot het discours over dierenrechten, bevinden zich in de traditie van de deugdethiek en reflecteren op specifieke kwesties als vegetarisme en veganisme. Dat stuurt het denken over veelsoortige relaties in een bepaalde richting. Maar zoals we gezien hebben zijn er vragen te stellen bij de focus op bijvoorbeeld een dierenrechten discours. Deane-Drummond stelde dat een juridisch taalgebruik geen recht doet aan de wederkerigheid van veelsoortige relaties. Ergens anders merkt ze op dat het dierenrechten discours diep geworteld is in een “liberale westerse cultuur”, met haar nadruk op individualiteit, autonomie, gelijkheid en rechten. Als dit het enige perspectief op mens-dier relaties is, gaat er veel verloren. Een opmerking van de cultuurwetenschapper Sean Cubitt in het voorwoord op *Beyond Human: From Animality to Transhumanism* sluit hier bij aan:

In our haste to end the dominion over animals, which entered a new phase with industrialized food production, and the de-population of farms, a first and powerful reaction was to assert rights. This is akin to the decolonization process in the post-War period, especially in that the ex-colonies were understandably but nonetheless uncomfortably and in some cases fatally given, without alternative, the status of nations. Decolonization imposed the nation-state as the only available political organization; the discourse of rights poses a legal structure as the only avenue formalizing human-animal relations. (Cubitt, 2012, 17)

Relaties tussen mensen en andere dieren zijn veel rijker dan in een dierenrechten discours gevangen kan worden. Veelsoortige relaties kennen vertrouwen, affectie, dominantie, angst, uitbuiting, vreugde, enz. Het komt er naar mijn idee op aan om aan veelsoortige relaties in hun veelzijdigheid, complexiteit én specificiteit recht te doen. Om de vreemde en ontoegankelijke werelden van andere dieren serieus te nemen en de onze er door in vraag te laten stellen. Ik denk dat dan niet alleen onze kijk op andere dieren verandert, maar ook op de mens zelf. De vraag is dus misschien: kunnen we zo over dieren denken dat onze kijk op de mens ook verandert? Er zijn een aantal denkers die zich niet in de analytisch filosofische traditie bewegen, maar zich meer oriënteren op de continentaal filosofische traditie, die daarbij kunnen helpen. Ik gebruik hun werk om een ander perspectief op mens-dier relaties binnen te brengen.

3.2 Jacques Derrida over *limtirophy* en *divinanimality*

Ook binnen de continentale filosofie is de ‘*animal turn*’ een vrij recent fenomeen.⁵ Derrida’s ‘The Animal That I Am (More to Follow)’ kan gezien worden als een mijlpaal in het continentale denken over dieren. Derrida gaat in deze tekst opzoek naar de scheiding tussen mens en dier. Waar ligt die grens precies? Hij begint de tekst met een anekdote die bij denkers die zich op Derrida oriënteren vaak terug komt. Hij beschrijft een ontmoeting met zijn kat in de badkamer. Terwijl hij naakt de badkamer binnenwandelt ziet hij dat zijn kat hem via de spiegel aankijkt. Bij Derrida begint dan het vragen:

I often ask myself, just to see, who I am—and who I am (following) at the moment when, caught naked, in silence, by the gaze of an animal, for example, the eyes of a cat, I have trouble, yes, a bad time overcoming my embarrassment. (Derrida, 2008, 3-4)

Deze ontmoeting blijft aanwezig in de hele tekst. Derrida grapt dat hij er niet steeds aan wil terugdenken, maar hij blijft het toch steeds doen. Hij reflecteert op zijn gevoelens van schaamte, op naaktheid - waarom lijkt het alsof alleen mensen eigenlijk naakt kunnen zijn? - en problematiseert vervolgens het woord ‘dier’.

Meerdere malen lezen we: “Yes, animal, what a word!” De uitroep functioneert als een katalysator voor de vraag: wat bedoelen we er precies mee en hoe komt het dat we één woord

---

⁵ Voor korte besprekingen van de rol van dieren in het werk van continentale filosofen, zie *Animal Philosophy*, ed. by Peter Atterton

hebben om alle andere soorten mee aan te duiden? Het zegt volgens Derrida iets over de macht van mensen:

Men would be first and foremost those living creatures who have given themselves the word that enables them to speak of the animal with a single voice and to designate it as the single being that remains without a response, without a word with which to respond. (Derrida, 2008, 8)

Hij concludeert: “The said question of the said animal in its entirety comes down to knowing not whether the animal speaks but whether one can know what responding means.” (Derrida, 2008, 23) Hij laat deze vraag in het midden van de tekst vallen en vergeet haar uiteindelijk weer op te pakken. Later zullen we zien dat Donna Haraway precies dit punt aangrijpt om Derrida een uitweg uit zijn denken te wijzen. Misschien is dit inderdaad Derrida's echte *vraag*, dat wil zeggen, een vraag die open blijft. Want in plaats van de vraag te beantwoorden, gaat hij in vogelvlucht over de Europese filosofische traditie, bespreekt Descartes, Kant, Heidegger, Levinas en Lacan, en concludeert dat de dieren in hun werk niet spreken of reageren en dat ze ook niet gedifferentieerd zijn.

Dit laatste punt krijgt de meeste aandacht in zijn tekst. In plaats van naar het ‘antwoorden’ van het dier te kijken, begint Derrida de scheiding tussen mens en dier te deconstrueren. Volgens Stephen Moore doet hij dat op een andere manier dan de andere binaire tegenstellingen die hij in zijn werk deconstrueert. Derrida noemt de methode hier in deze tekst ‘*limitrophy*’, wat zoiets betekent als de ‘groei van de grens’. Hoe dichterbij je bij de grens komt, hoe dichter het verschil wordt. De theoloog Catherine Keller schrijft er het volgende over:

No sharp line obtains between you and, say, Derrida’s pussy cat muse, of course, because there is no way to extract “you” from your own animal body - breath, brain, genes, microbiome, vagus nerve, gut feelings, affect, and possibly cuddly softness or arch disdain. (Keller, 2018, 78)

Hoe dichter je bij de grens komt, hoe meer leven er plots zichtbaar wordt, waar ook jijzelf evengoed uit bestaat. De vraag naar de scheiding wordt steeds moeilijker. Moore schrijft:

“Derrida is less interested in effacing, or even questioning the human-animal distinction than in complicating it, and complicating it infinitely: “Beyond the edge of the so-called human”, he writes, “beyond it but by no means on a single opposing side, rather than “The Animal” or ‘Animal Life’ there is already a heterogeneous multiplicity of the living, or more precisely... a multiplicity of organizations of relations between living and dead.” (Moore, 2014, 5)

Om deze eindeloze veelvoud aan relaties tussen leven en dood te vatten, vindt Derrida het woord ‘*animot*’ uit, dat hardop uitgesproken klinkt als het meervoud ‘*animaux*’, maar ook het woord ‘*mot*’ bevat, Frans voor ‘woord’, om ons eraan te herinneren dat ‘dier’ maar een woord is.

Wanneer Derrida schrijft dat voorbij de grens van de mens een veelheid aan relaties tussen leven en dood liggen, benadrukt hij dat die grens niet aan één kant ligt. Catherine Keller verbindt de andere kant van die grens met een ander neologisme van Derrida: *divinanimality*. Voorbij de grens van de mens, ligt datgene dat de orde waar de mens bij leeft mogelijk maakt, als datgene wat vergeten wordt, geofferd, uitgesloten. Moore: “Derrida defines the “ahuman” which he also names “divinanimality” as “the excluded, foreclosed, disavowed, tamed, and sacrificed foundation of what it founds, namely, the symbolic order, the human order, law and justice.” (Moore, 2014, 8) Die uitsluiting is in de geschiedenis van het westerse denken vaak gerechtvaardigd door een andere meer-dan-menselijke relatie: de relatie tot God. Door enkel zichzelf als geschapen in Gods evenbeeld te zien, heeft de mens de relatie tot God als een soort barrière richting diens eigenlijk dierlijkheid gebruikt. Volgens Keller heeft het ‘postbijbelse’ dominante patriarchale godsbeeld daarmee bijgedragen aan het bevestigen van de grens tussen mens en dier. Daarom kan er volgens haar in de westerse theologie niet anders over dieren worden gedacht als er ook niet anders over God wordt gedacht. Als we Derrida en Keller volgen, moet de voorstelling van een veelsoortige gemeenschap dus niet alleen bestaan uit een andere opvatting van dier én mens, maar ook van God.⁶

3.3 Donna Haraway over ‘antwoorden’ en ‘the dance of relating’

In haar boek *When Species Meet* gaat Haraway in op de tekst van Derrida. Ze waardeert het werk dat Derrida in de tekst verzet, maar laat ook een kritisch geluid horen. Zo is ze bijvoorbeeld blij met het onderscheid dat Derrida maakt tussen ‘spreken’ en ‘antwoorden’: het dier spreekt niet, maar heeft wel degelijk een manier van antwoorden. “He did not fall into the trap of making the subaltern speak [...] Yet he did not seriously consider an alternative form of engagement either.” (Haraway, 2008, 20) Derrida gaat volgens Haraway niet ver genoeg en raakt afgeleid door zijn eigen denken. De kat die zo prominent aanwezig is aan het begin van de tekst, verdwijnt en komt niet meer terug. Daarmee mist Derrida volgens Haraway iets wezenlijks: “[...] with his cat, Derrida failed a simple obligation of companion species; he did not become curious about what the cat might actually be

---

⁶ Het lukt me binnen het bestek van deze thesis niet om deze gedachte verder op te pakken. Dit vraagt om verder onderzoek en misschien ook om onderzoek *vanuit* gemeenschappen die zichzelf als veelsoortige gemeenschappen beschouwen.

doing, feeling, thinking, or perhaps making available to him in looking at him that morning.” (Haraway, 2008, 20) Het schokt Haraway, juist omdat Derrida doorgaans zo’n nieuwsgierig denker is, dat hij die ochtend in de badkamer zijn nieuwsgierigheid niet ver genoeg liet gaan.

Volgens Haraway ziet Derrida in zijn tekst niet alleen zijn kat over het hoofd, maar ook het werk van een aantal wetenschappers die zich met de relatie tussen mensen en dieren bezig houden. Ze noemt Gregory Bateson, Jane Goodall, Marc Bekoff en Barbara Smuts. Hoewel geen filosofen, wel allemaal wetenschappers die tegelijk met Derrida leefden en wiens werk bestaat uit vormen van positieve kennis die niet volledig in woorden te vatten zijn (“a mortal and finite knowledge that understands “the absence of the name as something other than a privation.” (Haraway, 2008, 21)). Volgens Haraway ook iets waar Derrida juist naar op zoek was. Door hen links te laten liggen komt Derrida bij de 17e eeuwse filosoof Jeremy Bentham uit, wiens centrale vraag ‘kan een dier lijden?’ het denken over dieren lange tijd gestuurd heeft. Haraway vindt dat een te beperkte vraag. Het is bovendien een vraag waarmee je al snel bij een dierenrechten discours uitkomt. Interessanter en veelbelovender is het volgens Haraway om te vragen of een dier kan spelen, werken, of plezier kan hebben. “What if work and play, and not just pity, open up when the possibility of mutual response, without names, is taken seriously as an everyday practice available to philosophy and to science?” (Haraway, 2008, 22) Die vraag vraagt om een engagement met dat *ene* dier - geen concept of denkcategorie - dat jou tot spelen uitnodigt.

Haraway brengt Derrida in gesprek met de bioantropoloog Barbara Smuts, die in haar onderzoek met bavianen merkte dat juist door een neutrale onderzoekshouding aan te nemen - door geen relatie aan te gaan met de dieren die ze onderzocht - de bavianen in de war raakten. Toen ze besloot in te gaan op de sociale cues van de bavianen, leerde ze met de bavianen en hun wereld op een hele nieuwe manier kennen. Haraway haalt onderzoek van Smuts aan waarin ze het belang van begroetingen beschrijft. Begroetingen zijn vormen van belichaamde communicatie en veranderen volgens Smuts voortdurend. “Smuts defines a greeting ritual as a kind of embodied communication, which takes place in entwined, semiotic, overlapping, somatic patterning over time, not as discrete, denotative signals emitted by individuals.” (Haraway, 2008, 26) De belichaamde begroeting zegt iets over de relatie tussen de twee die groeten (kunnen ze het vinden, snappen ze elkaar, is er sprake van wederkerigheid?), maar *is* zelf ook onderdeel van de relatie en daarmee overstijgt de begroeting de groetende individuen. Een verandering in de begroeting, is volgens Smuts daarom al een verandering in de relatie.

Volgens Haraway vergeet Derrida zijn kat te begroeten en in te gaan op de uitnodiging die van de begroeting uitgaat. De metafoor die ze verder in haar tekst gebruikt voor het wederzijds ingaan op uitnodigingen is ‘dansen’:

[...] all the actors become who they are *in the dance of relating*, not from scratch, not ex nihilo, but full of the patterns of their sometimes-joined, sometimes-separate heritages both before and lateral to *this* encounter. All the dancers are redone through the patterns they enact.” (Haraway, 2008, 25)

In de ontmoeting worden de actors wie ze zijn. Niet los van elkaar en niet zonder wat beide actors in de ontmoeting met zich meebrengen, niet zonder wat in de ontmoeting veranderd en beantwoord wordt. Die dans is voortdurend: “there is no resting place in a multiple and partially connected world.” (Haraway, 2008, 42) Een ander concept dat Haraway in haar werk hiervoor gebruikt is ‘response-ability’, misschien het best te vertalen als ‘antwoordelijkheid’. Het oefenen in antwoorden is wat we volgens Haraway nodig hebben in meersoortige contexten.

3.4 Deborah Bird Rose over ‘singing up’ en ‘death work’

Iemand die de kunst van het antwoorden in meersoortige contexten verstaat is de Amerikaanse antropoloog en filosoof Deborah Bird Rose. Rose werkte een groot deel van haar leven in Australië, waar ze veel tijd doorbracht met de Yarralin aboriginals. Daar leerde ze andere manieren van met haar omgeving en niet-menselijke wezens omgaan, prachtig verwoord in de titel van haar boek *Dingo makes us human*. In haar werk komen veel kwesties samen: traditionele ecologische kennis, verwantschap tussen mensen en andere levende wezens, een geschiedenis van kolonisatie, ‘*environmental history*’ en ‘*sacred geography*’. Haar werk is diep geworteld in de plek van waaruit en waarover ze schrijft, maar juist daardoor wordt er iets in zichtbaar dat de grenzen van die plek overstijgt.

Waar Haraway het beeld van ‘dansen’ gebruikt om een wereld van levende meersoortige relaties te beschrijven, gebruikt Rose in haar boek *Wild Dog Dreaming* het beeld van ‘omhoog zingen’ (*singing up*). Ze ontleent het beeld aan de Yarralin.

Singing up is work that fosters encounter and promotes flourishing relationships. In singing up the country, or singing up the others, one is singing one’s self into the world of life, and singing the world of life into greater complexity. Thus, to sing up is to engage ethically and joyfully with the living world, to face the others with caring intention.” (Rose, 2011, 62)

Net als Haraway's dansen, is Rose' zingen een relationeel begrip. 'Singing up' werkt verbindend en is gesitueerd: je kunt niet de hele aarde omhoog zingen, wel het land, het water, de regen, de planten, de levende wezens en de verhalen waarmee je het land deelt en waar je zelf op een bepaalde manier uit voortkomt. Omhoog zingen is een wijze van recht doen aan de veelheid aan leven die jou heeft voortgebracht en een vorm van zorgdragen voor. Er zit dus wederkerigheid in: door iets of iemand omhoog te zingen, zing je ook jezelf meer in verbinding met dat- of diegene.

Rose plaatst omhoog zingen tegenover 'death work' en 'death worlds'. Waar omhoog zingen de wereld richting meer complexiteit beweegt, doet doodswerk het tegenovergestelde. Het vernietigt complexiteit, simplificeert radicaal - zoals de plantage - en doet zelfs de mogelijkheid tot nieuw leven te niet. Doodswerk maakt werelden van levende verbinding ongedaan en weigert de uitnodiging van de ander:

Death work is a will toward totality: it refuses the call of others. Death work "acts *as if* it were its own creator, *as if* it might never die, *as if* the other's suffering meant nothing at all to it, *as if* everything were possible. [...] One writes the past and future as a mode of colonization. All the other times are resources for one's own. (Rose, 2011, 88)

Doodswerk doet alsof het los staat van de wereld, alsof er geen voorwaarden en consequenties zijn, alsof alles altijd hetzelfde zal zijn. Elke relatie tot plaats en tijd wordt ontkend. Daardoor wordt ook de mogelijkheid tot nieuw leven in de toekomst vernietigd:

And there is more: in unmaking this gifted world, death work unmakes time, and totalizes its annihilating grasp on life's future and diversity. And more: the future complex richness of life - of our potential gift to the future - is being eradicated. (Rose, 2011, 94)

Doodswerk leidt tot doodswerelden: werelden die zo vernietigend en catastrofaal zijn dat ze niets anders voortbrengen dan nog meer dood. Volgens Rose is de creatie van doodswerelden voorbehouden aan de mens. De term is van toepassing op alle vormen van genocide, maar ook op hedendaagse vormen van biocide en antropogene uitstervingen. De tijd van trage catastrofe waarin we nu leven, ziet Rose als een doodswereld:

Long, slow, and relatively invisible catastrophes are now the homeland of our lives, but often we are not aware of that. The visible catastrophes are accessible to us, and they demonstrate that disaster falls on all of us, humans and the others. (Rose, 2011, 89-90)

Deze trage catastrofe vormt de achtergrond van elke veelsoortige gemeenschap. Mensen en andere dieren zijn in de catastrofe onlosmakelijk met elkaar verbonden. Volgens Rose moeten we gemeenschappen daarom niet definiëren in termen van nationaliteit, achtergrond of soort, maar vanuit een gedeelde kwetsbaarheid en gedeeld leiden.

Disasters make and define multispecies communities of fate, both in faith and in dishonor. This is to say that an important way to define communities is not by national or “natural” (species) boundaries, but by shared vulnerability and shared suffering.” (Rose, 2011, 91)

3.5 Thom van Dooren over waken

In zijn boek *The Wake of Crows: Living and Dying together* beschrijft de Australische antropoloog en filosoof Thom Van Dooren, leerling van Rose, verschillende mens-kraai werelden waar kwetsbaarheid en leiden soms wel en soms niet gedeeld worden. Net als Derrida, begon van Dooren aandacht te besteden aan kraaien toen hij beseftte door een kraai bekeken te worden. Anders dan Derrida, zag hij die ervaring als een uitnodiging om mens-kraai werelden te ontdekken.

I take this experience of being watched as an invitation to pay attention to a “wakeful world”, to a world of diverse forms of mindful and creative presence, of beings with their own understandings and desires, their own modes of inquisitive and agentive life.” (van Dooren, 2019, 1-2)

Volgens van Dooren is het kijken van kraaien geen passieve act, maar een onderzoekende aandachtsvolle act waarmee ze mensen leren kennen. Kraaien leren van hun observatie, berekenen en passen hun eigen gedrag aan aan dat van de mens die ze observeren en delen die informatie soms met elkaar. Het ‘waken van de kraaien’ uit de titel van het boek sluit aan bij die capaciteit van kraaien.

Waken is bij van Dooren verbonden met de vernietiging die Rose beschrijft. Van Dooren schrijft: “In this context, a wake is a gathering, a pause to reflect in the presence of death. It is an opportunity to grieve and to learn, something that crows themselves seem to be doing in the face of death.” (van Dooren, 2019, 7) Het is een vorm van blijven, van *staying with the trouble*, met dood en vernietiging die we vaak liever uit de weg gaan. Maar door erbij te blijven, kan waken ook iets anders worden. Van Dooren: “Indeed, a wake is also an opportunity to celebrate a life and to move forward *well* with those who remain.”

Waken en rouwen zijn met elkaar verbonden. In een eerdere tekst ‘Mourning as Care in the Snail Ark’ beschrijft Thom Van Dooren de situatie van slakken in een onderzoekslaboratorium in Hawaï. Op Hawaï heeft een invasieve slak het leven voor veel andere soorten slakken onmogelijk gemaakt. Het laboratorium is daardoor de laatste plek waar deze soorten slakken nog in leven zijn. Er is eigenlijk geen uitzicht op het weer uitzetten van de slakken in de toekomst. Van Dooren gebruikt de metafoer van de ark om de situatie in het laboratorium te beschrijven: “This lab is an ark of sorts: a place of care where snails might weather the Anthropocene storm.” (van Dooren, 2021) In die Ark is één van de vormen van veelsoortige zorg het rouwen om een onmogelijke toekomst van deze slakken.

In this context, mourning as care is a work of learning to acknowledge, to tell, and ultimately to dwell with these multi-faceted and ongoing processes of loss. This, it seems to me, might be a vital “art of living on a damaged planet” (Tsing et al. 2017). It is also a work that is facilitated, or at least prolonged, by the ark itself. Among its many other roles, the ark opens up a space in which we might confront these beings who stubbornly go on living even after their worlds and possibilities have been so systematically destroyed. (van Dooren, 2021)

3.6 Evaluatie

Van de besproken denkers leerde ik dat mens en dier geen vaste categorieën zijn, maar dat hoe dichterbij je bij de grens komt, hoe vager die wordt. In plaats van in tegenstellingen te denken, staat bij de besproken auteurs de relatie centraal. Relaties zijn voortdurend in beweging en in de relatie worden we steeds (op)nieuw. Haraway benadrukt daarom het belang van de begroeting: begroeten en de vormen die we daarvoor hebben zijn al uitdrukking van de relatie zelf. Het nodigt mij uit om na te denken over hoe ik daar in de verbeelding van de Nieuwe Kerk als een veelsoortige gemeenschap een vorm voor kan vinden.

De metaforen van dansen en zingen die Haraway en Rose voor veelsoortige relaties gebruiken hebben een generositeit die ontbreekt in het juridisch jargon van een dierenrechten discours. Ze weten beter recht te doen aan de geleefde relatie met andere soorten en werken op de verbeelding. Ze krijgen bovendien hun kracht in het licht van een situatie waar van een dergelijke generositeit geen sprake is. Bij Haraway, Rose en van Dooren is de achtergrond van extinctie voortdurend aanwezig. Die context vraagt om vormen van zorg, rouw en spel waarmee de diversiteit en complexiteit van de wereld gewaarborgd kan worden.

Hoewel deze denkers veel inspiratie bieden voor het verbeelden van veelsoortige gemeenschappen, mis ik in het kader van mijn onderzoek focus op veelsoortige *gemeenschapsvorming*. Hoe doe je dat? Wat voor handvatten kunnen daarbij helpen? Deze vragen zijn te groot om helemaal op te nemen in het vervolg van deze scriptie, maar met mijn praktijkonderzoek probeer ik een eerste stap in de richting te zetten.

4. PRAKTIJKONDERZOEK

In dit hoofdstuk beschrijf ik mijn ontmoeting met een vleermuis uit de Nieuwe Kerk, de uitnodiging die daarvan uitging en waar het me naartoe heeft geleid. Per toeval en dankzij een vleermuis raakte in contact met de Vleermuiswerkgroep in Groningen en de Vleermuisopvang in Adorp. Om te leren van de geleefde ervaringen met vleermuizen heb ik verschillende interviews met lokale vleemuispecialisten uitgevoerd. Die interviews vormden als het ware de bouwstenen voor de AR-installatie die ik heb gemaakt. Vanuit de overtuiging dat enkel een rationele omgang met andere wezens tekortschiet - ook theologisch - heb ik door middel van een kunstinstallatie recht proberen te doen aan de ontstane relatie. Ik beschrijf de interviews, een wandeling waarin we met een groep naar vleermuizen luisterden, een kerkdienst en de presentatie van de AR-installatie. Ik eindig met eens samenvatting van de belangrijkste thema's die tijdens het project naar boven kwamen.

4.1. Interviews

Ongeveer tweeënhalft jaar geleden wandelde ik met één van de predikanten van de Nieuwe Kerk door het Stadspark in Groningen. We hadden het over het verhaal van de Ark van Noach, terwijl zijn hond ons door het park gidste. Ik vroeg hem of hij wist welke dieren zich in de Nieuwe Kerk ophielden. 'Vleermuizen,' zei hij, 'ze vliegen 's avonds rondjes in de kerk en worden 's ochtends soms dood of uitgeput door de koster gevonden.'

Met de koster maakte ik de afspraak om me op te bellen als ze weer een dood exemplaar in de kerk gevonden had. Ik wilde er een digitale 3D-reconstructie van maken. Een jaar eerder had ik een project over dierensterfte gedaan, *Obituaries*, waarin ik necrologieën schreef voor de dode dieren die ik tegenkwam. Met mijn scriptie wilde ik verder langs dezelfde lijnen en mijn artistieke praktijk theologisch meer verdiepen. Door een vleermuis digitaal te mummificeren en te presenteren in de Nieuwe Kerk, wilde ik de kerk als het ware omtoveren in een virtuele Ark van Noach. Om het leven te bewaren, zoals Noach deed, voor een toekomst met meer leven op Aarde.

Niet veel later kreeg ik een telefoontje van de koster dat ze er één gevonden had en dat hij 'bijna dood' was. Ze had hem in een plastic box gestopt en stuurde me ermee naar huis. Daar zat ik, in mijn kamer, met een rondkruipende vleermuis, en was er niet op voorbereid. Tot mijn verbazing schrikte hij me niet af maar fascineerde hij me. Het was een aandoenlijk gezicht om hem met zijn duimnagels de randen van de plastic box te zien verkennen. Ik beelde me in dat hij naar een weg

naar buiten zocht of een idee probeerde te krijgen van de ruimte waar hij zich in bevond. Het was meteen duidelijk: ik kan hem hier niet in deze box laten sterven.

Maar ik wist niet goed wat ik met hem aanmoest. Dus ik zocht goede raad via Google en vond de contactgegevens van de Vleermuiswerkgroep Groningen. K., de voorzitter van de werkgroep bleek bij mij in de wijk te wonen en ik kon de vleermuis meteen bij haar langs komen brengen. Ze liet me zien hoe je zo'n beestje voedt en na een paar slokjes melk was hij er alweer bovenop. We zetten hem een kwartiertje later iets verderop in haar straat weer uit. De zon was net ondergegaan en de andere vleermuizen in de buurt waren ook naar buiten gekomen. K. nam haar vleermuisdetector mee en toonde me op welke frequenties je welke soorten kon horen. De dwergvleermuis klonk gehaaster, als snelle drumslagen op een trommel, de watervleermuis als de trage bas. Er ging een hele wereld aan nieuwe geluiden voor me open. Zelfs de lantarenpalen waren hoorbaar en ik merkte dat de sleutels in m'n zak een enorm kabaal maakten.

4.1.1 Interview met K. En L. over poëzie en politieke representatie

De ontmoeting met K. was bijzonder, ook vanwege de intensiteit waarmee ze over de vleermuizen vertelde. Terwijl ze over vleermuizen sprak, ging er iets 'aan' en ze was moeilijk meer te stoppen. Haar enthousiasme werkte aanstekelijk. Het was flink donker geworden toen ik met een lege plastic box weer huiswaarts keerde. Een week later ging ik weer bij haar langs, dit keer zelf een opnameapparaat opzak. K. had een ander lid van de werkgroep, L., uitgenodigd en er volgde een lang en ontroerend gesprek waarin K. en L. elkaar aanvulden, zowel qua ideeën, als qua persoonlijkheden. K. wat afstandelijker, altijd informatief en uitgebreid van stof. L. minder breed van stof, maar emotioneel betrokken en een poëtisch blik.

L. droeg aan het begin van het gesprek meteen alles aan wat haar na aan het hart lag. Ze sprak over het belang van goed waarnemen en traag denken.

Ik denk dat überhaupt om het te overleven dat we veel meer naar een trage manier van denken toe moeten. Daarvoor zijn die contemplatieve plekken onvoorstelbaar belangrijk. [...] Ik heb ook een boomgaard opgezet in mijn buurt. En een van de dingen die je dan dus ziet is bijvoorbeeld... we hebben dus klokjes aangeplant. En in eerste instantie Oost-Europese klokjes. Die klokjes staan recht overeind. Toen bleek dus dat het dikpootklokjesbijtje daar niet in kon slapen, die had hangende bloemetjes nodig. En zo specifiek is het. Het zijn werelden die alleen maar kunnen functioneren als er bepaalde elementen zijn. Rustplaatsen. Voedsel. Schuilgelegenheden. Er moet van alles en nog wat zijn. Je moet dus echt willen zien dat de... willen zien dat... het geheel er moet zijn. En de tijd. Want het herstellen van een ecosysteem is... duurt een jaar of tien. Die tijd moet er zijn. He?

Het samenleven met andere soorten vraagt allereerst om heel goed waarnemen: wat heeft *deze* soort nodig? Zoals ook Deane-Drummond benadrukte, is een veelsoortige gemeenschap altijd specifiek: het is een gemeenschap van specifieke soorten op een specifieke plek, met alle eigenaardigheden en eisen die zowel bij de verschillende soorten als bij de de plek komen kijken. Het stoorde L. dat de Gemeente Groningen voor die eigenaardigheden geen gevoel heeft. Sterker nog, de gemeente vernietigt plekken die al honderden jaren juist die contemplatieve functie gehad hebben, zoals het A-Kerkhof. Zo worden er oude bomen gekapt om meer licht te creëren, zodat het er voor mensen aangenamer vertoeven is. Volgens L. wordt de aard van de plek daarmee definitief gewijzigd en worden er letterlijk werelden vernietigd. De gemeente verandert het kerkhof van een eeuwenoude plek voor contemplatie in een plek voor consumptie. Op die manier wordt bovendien de mogelijke verbinding tussen een kerkhof en rouw voor het verdwijnen van niet-menselijk leven onmogelijk gemaakt.

Het is een gemeenschap. Dat is dus ook een fout die de gemeente maakt bij dat kerkhof. Het is niet alleen die boom. Daar zit een hele wereld onder, met allemaal schimmels en beestjes in de aarde en planten die er groeien en vliegjes die er zijn en mossen en... het is een wereld.

Het verdwijnen van de poëzie raakte L. het meeste. Om de wereld op zo'n trage manier waar te nemen en te zien wat jou voortdurend overstijgt, heb je verbeelding nodig. De meerduidigheid van de wereld is ontzettend kwetsbaar en gaat, als we niet oppassen, verloren. Je zou kunnen zeggen dat die meerduidigheid onderdeel is van de veelheid aan leven die we biodiversiteit noemen. Voor L. heeft die vernietiging van de poëzie en de meerduidigheid van de wereld om ons heen christelijke wortels. Het idee van rentmeesterschap - de mens die bepaalt wat er wel of niet mag leven - veronderstelt een macht waarvan L. vindt dat de mens die niet zou moeten hebben.

K.'s fascinatie ging uit naar het feit dat vleermuizen in termen van hun ontwikkeling al hele oude dieren zijn. De huidige vleermuizen zijn bijna identiek aan vleermuizen vijf miljoen jaar geleden. Op een of andere manier weten ze steeds weer een plekje te vinden om te overleven. De spouwmuur van nu zijn de rotsen van vroeger. Het maakt vleermuizen opportunistische wezens:

En het is verbazingwekkend, dat is de andere kant, dat die beesten zo verschrikkelijk opportunistisch zijn. In positieve zin dat ze soms dan toch altijd nog een verbazingwekkend, toch weer een oplossing weten te vinden, om... voort te bestaan, weer ergens anders een plek te vinden.

Maar ze maakte me er heel goed van bewust dat er een limiet aan hun flexibiliteit en opportuniteit zit. In de jaren '80 was die limiet bijna bereikt:

Het absolute dieptepunt van de vleermuizenpopulaties lag ongeveer in 1980. Omdat na de tweede wereldoorlog wij mensen met z'n allen zo ontzettend leuke insecticiden hebben bedacht. Van dat het enge beestje waren die je moest doodmeppen. Als een soort ongedierte, een soort vliegende ratten. En dan was er nog een vage associatie met een enge ziekte. Het gevolg was dat de... sinds de tweede wereldoorlog er rond 1980 in West-Europa nog maar 1 procent van de vleermuizen over was van voor de tweede wereldoorlog.

Die gigantische uitroeiing wordt zichtbaar in een foto die K. me later opstuurde. De foto werd in de jaren '70 genomen in een kerk in Berlikum. In de winter van 1973-1974 werd de kerkzolder in Berlikum met lindaan bespoten om boktorren, houtwormen en schimmels tegen te gaan. Ook de vleermuizen werden bespoten. Die zomer constateerden onderzoekers dat op de bespoten vleermuizen, in tegenstelling tot hun onbespoten buurtgenoten, geen parasieten zoals mijten, vlooiën en wandluizen te vinden waren. Aanvankelijk werd dat als iets gunstigs gezien, maar in de herfst van 1974 werden er zeventig gemummificeerde exemplaren gevonden. Het gif was door hun huid gedrongen. Na een tweede bespuiting stierven er nog eens honderd en was de kolonie meer dan gehalveerd.

231
Dode Meesvleermuizen
in de kerk van Berlikum.

Lindaan en DDT werden tot de jaren '70 veelvuldig gebruikt als pesticiden in de landbouw, maar waren desastreus voor de insectenpopulaties en daardoor ook voor de dieren die van die insecten leefden. Rachel Carson was in 1962 een van de eersten die dit aan de orde stelde in haar boek *Silent Spring*, wat leidde tot het afschaffen van het gebruik van DDT in de Verenigde Staten in 1972 en een jaar later ook in Nederland. De productie en het gebruik van lindaan werden in Nederland pas in 2007 verboden.

Het gebruik van pesticiden in de landbouw is de voornaamste oorzaak voor het enorme verlies aan vleermuizen in de tweede helft van de 20ste eeuw. Vanaf 1985 begonnen er daardoor in heel Nederland werkgroepen te ontstaan die zich voor vleermuizen begonnen in te zetten. K. raakte in 1995 betrokken bij de werkgroep in Groningen. Ze vertelt dat het bijna twintig jaar geduurd heeft, voordat het de werkgroepen lukte om vleermuizen op de kaart te zetten. Ze kregen voor elkaar dat er wetgeving rond vleermuizen ontstond, opgenomen in de omgevingswet. Vanaf 2015, nadat het

bevoegd gezag bij de provinciën kwam te liggen, is de lokale politieke betrokkenheid van de vleermuiswerkgroep Groningen groter geworden.

Inmiddels is de situatie veranderd. L. stelt: “Vleermuizen hebben een dak boven hun hoofd en eten nodig, en ze moeten er kunnen komen, om het eens eenvoudig te formuleren.” Waar vanwege het gebruik van insecticiden in de landbouw tussen 1945 en 1980 de voedselvoorziening voor vleermuizen het grootste probleem was, zijn daar vanaf de jaren '80 ook huisvesting en infrastructuur bijgekomen. De vleermuizenwerkgroep steekt daarom veel tijd in het verdedigen van de bestaande woonruimte en infrastructuren (vliegroutes langs specifieke soorten bomen, donkere passages, vijvers met oeverbegroeiing) voor vleermuizen.

In gesprek met K. en L. leerde ik hoe specifiek het samenleven met vleermuizen is. Als je op een inclusieve manier aan politiek wilt doen, moet je de specifieke behoeften van specifieke soorten in beeld hebben. Ik leerde ook iets van hun gevoel van verwondering, vanwege al die dingen die ze, ondanks hun intense betrokkenheid, zelf nog steeds niet snapt. Hoe kan een moeder zo snel haar vleermuisjong vinden in een grot met soms miljoenen andere vleermuizen? Hoe kan zo'n klein beestje zo'n complex geluid uitslaan en van iedere toon de echo horen? Wat voor leefwereld moet daarmee gepaard gaan? Voor L. kan alleen een trage, poëtische blik aan die vragen recht doen.

4.1.2 Interview met A. over zorg en geleefde relatie

Dezelfde vragen proefde ik ook bij A. Ik kende A. al voor ik haar interviewde. Ze had me geholpen om aan een dode vleermuis te komen die ik tot 3d model kon maken. Toen ik de eerste keer bij haar langsging, toevallig rond etenstijd, nodigde ze me direct uit om mee te eten. Ze had net pannenkoeken gebakken. Na het eten liet ze me de vleermuizen zien die ze op dat moment opving, en voor ik wegging rookten we samen in de achtertuin een sigaretje. Toen ik opnieuw bij haar langsging om haar te interviewen, voelde het vertrouwd. A. had zich voorbereid en nam het gesprek heel serieus. Ze vond het jammer dat het niet langer duurde. Maar in de tijd dat we elkaar spraken heeft ze mooie dingen gezegd.

A. runde bijna 22 jaar een vleermuisopvang. Ze was er eigenlijk per toeval ingerold. Ze had altijd al wat met dieren, en vooral met ‘verschoppelingen’, waar ze de vleermuis als soort ook toe rekent. Ze had zelf kleine kinderen toen een kennis van haar vroeg of ze misschien een tijdje voor een klein vleermuisje wilde zorgen. A. nam de uitnodiging aan: “Of ik nou een kind opvoedde of een jonge vleermuis, in principe is het hetzelfde.” Het vleermuisje verraste haar. Hij was helemaal niet schuw, zoals ze had verwacht, maar aanhankelijk en wilde haar knuffelen.

En als je ze dan leert kennen zijn het zulke leuke lieve dieren en dat is het hem gewoon. Echt hele lieve sociale dieren ook. De eerste keer als ze bij mij binnenkomen doen ze er alles aan om mij te bijten. En na een halve dag doen ze er alles aan om mij niet te bijten. Dus dan geef je voedsel en dan pak je ze heel voorzichtig zo bij je handen weg. Ze willen mij niet pijn doen.

Er ontstond een verbinding die niet meer ophield. A: “Dus langzaamaan krijg je een naam en dat wordt alles gewoon bij je gebracht. Dus ik ben eigenlijk van tien vleermuizen in het begin naar 232 per jaar aan het eind gegaan.” Nu traint ze andere vrijwilligers om de zorg over te nemen. Het werd voor A. teveel om zelf te doen. Ze werd er niet voor betaald, sterker nog, het kostte haar geld. Vaak betaalde ze voedsel en medicatie uit eigen zak. Maar er was iets aan het werk zelf waardoor ze het zolang heeft volgehouden.

In A.'s hele manier van spreken wordt een diepe vertrouwdheid met de vleermuizen duidelijk. Ze weet veel van vleermuizen in het algemeen, maar ze kent ze ook individueel op heel intieme wijze. Zelf gebruikt ze het woord ‘moederinstinct’ om de band met de vleermuizen te duiden. Ze weet wat ze nodig hebben, zoals een moeder aan kan voelen wat haar kind nodig heeft. De vleermuizen leren zich aan haar toevertrouwen, omdat ze leren dat A. voor hen zorg draagt. Ze raken met haar hele persoon vertrouwd: met de trillingen van haar stembanden, met haar geur, met haar gedragingen. A. is een belichaamde taal met de vleermuizen gaan spreken waarbij alle zintuigen in het spel zijn. A. zegt daarover:

Je maakt bepaalde geluidjes en je ziet dat de vleermuizen daar op reageren. Dus ja, vandaar dat ik ze ook kan roepen natuurlijk in de natuur. Dus dan maak je bepaalde geluidjes en die vleermuizen weten ook dat dat geluid gemaakt is en dat associëren ze vast weer met mij. Dus dat is er wel. Maar meer ook, ik denk ook de geur van je lichaam, net wat ik zeg, de trilling van je stembanden. Nouja, ik rook, dus misschien zullen ze die rook ook wel een klein beetje associëren met mij. Het zal allemaal wel een beetje met elkaar te maken hebben.

In haar relatie met de vleermuizen gebruikt ook A. haar verbeelding. Ze probeert zich in te beelden hoe het dier dat ze verzorgt de werkelijkheid ervaart. Zo vindt ze het niet gek dat als een vleermuis haar binnenkomt haar probeert te bijten, maar ze weet op diens gedrag in te spelen.

Kijk, ik moet een dier wel een beetje naar mij toe laten trekken, want ik moet ook dingen doen met het dier wat ie niet leuk vindt. Ik moet bijvoorbeeld een zalfje erop smeren, of ik moet even z'n vleugels bekijken. Dus dat zal een dier niet leuk vinden. Dat is net zoiets als wanneer jij ergens staat en ik ga jou aan je arm trekken. Dan zeg jij ook: donder op! Dus die vleermuis zal ongetwijfeld protesteren. Maar ik moet wel naar die vleugel kunnen kijken. Maarja, dat heeft meer ook te maken dat ik ook zeg: ik ben de baas en ik heb de overhand daarin. En dat

je ook weet hoe je het dier goed vast moet pakken op dat moment. Dus dat... ja. Ik zeg wel altijd: ga even na, als jij een dier behandelt, hoe zou jij er zelf tegenover staan? Wat zou je er zelf mee doen?

In al die jaren met vleermuizen heeft A. met sommige vleermuizen een heel bijzondere band opgebouwd. Zo was er een vleermuis die geboren werd terwijl zijn moeder bij A. was binnengekomen. De moeder redde het niet en het kleintje werd geboren met een gemankeerde vleugel, waardoor hij geen lange afstanden kon vliegen. Hij zou het op eigen kracht niet redden. A. merkte dat hij graag bij haar wilde blijven.

Dat jong dier wou gewoon niet bij mij weg. En dus die vloog hier een rondje, landde op mij en kroop mijn BH weer in zo van: daar hoor ik te zitten. Maar ja, dan accepteer je het ook dat het diertje bij je wil blijven. Dan kan je niet zeggen van: je moet de natuur in. Als ie niet wil dan wil ie niet, klaar.

Andere vleermuizen komen bij haar binnen, maar kunnen niet meer terug naar de kolonie waar ze vandaag komen. Die zet ze dan uit bij de kolonies die ze kent in haar eigen buurt. Wanneer ik vraag of die vleermuizen dan wel onderdeel worden van de nieuwe kolonie, antwoordt A.:

Ja eigenlijk wel. Je kunt eigenlijk wel zien, vooral jonge dieren werden heel snel altijd wel opgenomen in een kolonie. Je kon echt zien dat volwassen dieren eigenlijk zo'n jong dier op komt halen, of mee gaat vliegen. En dus dan weet je gewoon: dat is goed.

Zelfs nadat de vleermuizen uit A. opvang in de buurt heeft vrijgelaten, blijft er soms een relatie bestaan. Soms wandelt ze met een batdetector door de buurt en hoort ze dat ze begroet wordt door een vleermuis die ze in de opvang verzorgd heeft:

En die weet: ik kan wel met dat geluidje horen, maar echt dat herkennen van mij, dus die tettert dan echt even in voor mij... okeee! Dus vleermuizen hebben ook weer een interactie terug. Dus het is niet zo dat... een vleermuis zo'n wild dier is dat ie in de natuur is en voor de rest niets doet.

Wanneer een vleermuis er echt niet meer bovenop komt, kiest A. ervoor om ze in te laten slapen. Ze ziet het wanneer ze het opgegeven hebben. A. biedt dan als het ware stervensbegeleiding. En soms doet dat proces ook bij haar pijn.

Door down, niet willen eten, niet willen drinken. De ogen hebben dan een bepaalde stand. Ja, dat is de ervaring, dat voel je gewoon aan. Nou, dan zet ik hem gewoon rustig op een kruikje en dan denk ik van: ga maar. En dan mag ie zelf gaan. Ook dat is een natuurlijk proces, het sterven. Kijk als het zware wonden zijn en alles, dan vind ik het een ander verhaal. Kijk, je moet een dier niet laten lijden.

Wanneer ik vraag of ze denkt dat vleermuizen ook om elkaar rouwen, zegt ze:

Ik bedoel, een kolonie is wel een hele hechte band. En op het moment dus dat er één weg is, dan denk ik wel dat ze dat missen. Ik noem maar wat, als zij 's avonds uitvliegen, dan gaat dat wel allemaal één voor één, maar als ze 's ochtends terug gaan, gaan ze allemaal samen vliegen en gaan ze echt kijken of iedereen aanwezig is en dan pas gaan ze de kolonie in. Dus ik denk dat op het moment dus dat er eentje wegvalt, dat ze dat wel missen.

Aan het einde van het interview begint A. mij te bevragen. Wat wil ik precies bereiken met mijn onderzoek? Is het wel genoeg om kerkgangers alleen bewust te maken van de vleermuizen waar ze soms een ruimte mee delen? Is het niet veel belangrijker om mensen te activeren? Zelf zouden ze als opvang best wat geld en hulp kunnen gebruiken. Misschien zijn er wel mensen in de Nieuwe Kerk geïnteresseerd om die hulp te bieden. Uiteindelijk besluiten we om samen een wandeling te organiseren waarbij mensen rond de Nieuwe Kerk met een batdetector aan de wandel gaan. Alle inkomsten die we er mee genereren, gaan naar de vleermuizenopvang.

4.1.3 Interview met B. over mens-vleermuis relaties

B. is op een hele andere wijze op vleermuizen betrokken. Vleermuizen zijn haar werk, als onderzoeker aan de RUG. Ze bestudeert vleermuizen, maar vooral ook de relatie tussen mensen en vleermuizen. Hoe wordt er door mensen naar vleermuizen gekeken? Daarvoor onderzoekt ze ook het werk van de Vleermuiswerkgroep Groningen. Hoewel ze de leden van de werkgroep ondersteunt en goed kent, is ze zelf officieel geen onderdeel van de werkgroep. Het levert een spanningsveld op. Vanuit haar wetenschappelijke opleiding leerde ze dat je je emotioneel niet teveel moet verbinden met je onderzoeksobjecten. Maar in haar onderzoek merkte ze dat dat helemaal niet mogelijk is.

B. komt uit Ecuador en heeft een achtergrond in de biologie. Min of meer toevallig belandde ze voor haar thesis onderzoek bij de vleermuis. Ze werkte in een lab met een grote collectie Chiroptera - vliegende zoogdieren, waaronder eigenlijk alleen vleermuizen vallen. Ze was niet zo kieskeurig, vond veel dieren interessant en wilde wel meer weten over vleermuizen. Aanvankelijk onderzocht ze de co-evolutie van vleermuizen en planten, maar kwam uiteindelijk terecht in een multidisciplinaire onderzoeksgroep waarbij ook meer aandacht voor de 'cultuur' kant van het verhaal was. Ze besloot een master in de sociale wetenschappen te doen en combineert nu in haar

PhD onderzoek beide perspectieven en onderzoekt de relatie tussen mensen en vleermuizen in Noord-Nederland.

Tijdens haar onderzoek is haar perspectief op vleermuizen langzaam maar zeker veranderd. Waar de vleermuizen eerst vooral onderzoeksobjecten waren, zijn ze in haar onderzoek steeds meer tot subject geworden:

Then you start questioning yourself like, okay: I mean, they're not just objects, you know. There is a whole story behind them. And it is not like a thing. [...] So, yeah, the perspective I had from Biology changed quite a lot, after going into all of these other sciences.

Daardoor ging ze ook anders kijken naar de universiteit. Ze benoemt de veilige positie van onderzoekers die hebben uitgevogeld hoe ze hun onderzoek willen doen. "I think most of the time, maybe we academics get stuck in one box. And we like it, and we're pretty sure what we're doing there and we can do our research from one point of view." Ze benoemt ook het gevaar dat daarin schuilt: je blijft daardoor steeds hetzelfde zien. B. voelt zich zelf juist thuis in een multidisciplinaire context. De veelheid aan perspectieven die daar aanwezig is blijft haar uitdagen en doet haar anders naar de wereld kijken. B. is zich bewuster geworden hoe kennis geproduceerd wordt en hoe lang bepalende factoren daarin terug kunnen gaan. Als voorbeeld geeft ze de Bijbel als een bron die nog steeds bepaalt hoe we nu als mensen naar vleermuizen kijken.

Haar onderzoek helpt B. te beseffen dat de wereld vol zit met verschillende perspectieven. Afhankelijk van waar je vandaan komt, wat voor soort je bent. "I think with the research that I am doing, I think that I can be more aware that there is other realities as well." En daarmee bedoelt ze niet alleen de werkelijkheid van vleermuizen, maar ook de werkelijkheden van Nederlanders. Het verbaasde haar bijvoorbeeld dat er niet alleen negatief naar vleermuizen werd gekeken, maar er ook groepen mensen zijn zich hun lot aantrekken, zoals de Vleermuiswerkgroep Groningen. Er is al veel onderzoek gedaan naar waarom mensen vleermuizen *niet* waarderen, daarom leek het haar betekenisvoller om te onderzoeken waarom mensen ze *wel* waarderen.

Ze is daarbij gaan inzien dat het groepsaspect van een werkgroep een belangrijke factor is: mensen vinden het leuk om dingen met elkaar te delen en soms is dat een fascinatie voor vleermuizen. Verder zijn er mensen die zich met vleermuizen bezig houden vanwege de techniek die erbij komt kijken. Lasers, gps trackers, vleermuisdetectoren. Omdat vleermuizen in zulke andere sferen dan mensen leven, hebben mensen technologische hulpmiddelen nodig om meer met ze in verbinding te staan. En, zo oppert ze, misschien heeft het plezier daarvan wel te maken met een

afgeleide van een jagersinstinct. Dat herkent B. ook bij andere biologiestudenten: je moet toch als het ware jagen op de vleermuizen, om ze beter te leren kennen. Weer bij anderen gaat het om een empathisch gevoel van zorg voor een andere soort.

Gedurende het interview bleef B. me erop wijzen dat de situatie rond natuurbehoud in Europa heel specifiek is. “On the one hand Europe is trying to protect animals and wildlife and to push for stricter laws, but on the other hand Europe still wants to keep growing and look into other energies and everything.” Ze wijst erop dat de hele levenswijze in Europa niet strookt met het idee van natuurbehoud.

For example if you have a house and you have a garden, because you don't want to clean you will decide to have a Japanese style garden, I don't know. That is completely dead for the local species here. But if this is your house and that is your decision and nobody is going to force you to do it, you know. So I think it is a very, it has a very difficult position.

Sinds het concept van natuurbehoud gebruikt wordt, is het eigenlijk alleen maar slechter gegaan met de staat van de natuur. En dat heeft te maken met een economisch systeem gericht op groei dat voor daadwerkelijk natuurbehoud geen ruimte laat, en met een nadruk op individuele vrijheden, waar niet-menselijke soorten buiten vallen. Europa speelt daar een dubieuze rol, zowel historisch gezien als in het heden.

I mean, you guys, I mean, not you guys, but I mean Europe in general has some very luxurious position. And I don't think that they are really in to lose this comfort. And sometimes living or sharing spaces with animals, or related with animals also implicates you lose some comfort.

Ook het feit dat de meeste mensen die ze voor haar onderzoek interviewde wél openstonden voor de vleermuis heeft volgens haar met met privilege te maken:

But then you think about it like: why do you think that they do that? Why are they so willing to do it, you know? They have resources, they have properties and they have time. And that is not the case for the rest of the world.

In haar onderzoek kijkt B. naar de Vleermuiswerkgroep als een netwerk van mensen waarin ieder een eigen positie inneemt, afhankelijk van diens karakter en kwaliteiten. Ze werkt met *Actor Network Theory* waarin ook objecten en niet menselijke wezens een actor kunnen zijn en een eigen perspectief inbrengen. Wanneer ik vraag of ook de kerk een positie in zo'n netwerk in kan nemen,

refereert ze aan een paper waarin kerken genoemd worden als belangrijke gebouwen om te beschermen vanwege de rol die ze voor vleermuizen spelen:

They provide shelter, they provide food, because also they have gardens around. So they are really important objects to conserve for the bats that survive in these areas. So what is the place of the church on it? I think the fact that they don't bother them. That they let them be there, is already a really nice play of the church.

B. wees me hier op een belangrijk punt: soms is stilte of met rust laten de beste manier om je te engageren met vleermuizen. Soms bestaat zorg juist uit afstand bewaren. Eigenlijk had B. de basispremissie van mijn onderzoek in vraag gesteld: misschien is de beste houding juist wel het verzwijgen van de vleermuizen, omdat mensen zich er dan niet aan storen. Na het interview bleef er voor mij een spanning voelbaar. Want aan de ene kant moeten mensen vleermuizen meer met rust leren laten, maar andere kant moet er een mate van verbinding zijn om te zien waarom dat van belang is.

Later in het interview noemde B. dat zelf ook: mensen die niets van vleermuizen weten zijn het meest bang van ze. Dus er is tot op zekere hoogte vertrouwdheid en bewustwording nodig. Verder noemde ze ook 'ritme' als een belangrijke factor in het opbouwen van vertrouwdheid. Wanneer mensen met vleermuizen in de buurt leven, leren ze hun ritme kennen. Wanneer vliegen ze uit? Van wanneer tot wanneer zijn ze actief? Wat is het ritme van de geluiden die ze maken? Volgens mij kunnen we dit verbinden met Haraway's dans van antwoordelijkheid. De vertrouwdheid met het ritme van de ander is een belichaamde afstemming op de ander.

4.2 Vleermuizenwandeling

De interviews hielpen me beter zicht te krijgen op de wereld van mens en vleermuis. Ik leerde over politieke representatie, over zorg dragen voor, over de wetenschappelijke doorwerking van mens-vleermuis relaties. Het was me ook duidelijk geworden hoeveel werk er gebeurt buiten de spotlights. Zorgdragen voor is geen catchy bezigheid, maar vraagt om toewijding, om de bereidheid om comfort te verliezen, om slapeloze nachten. A.'s oproep om door middel van geld bij te dragen aan de vleermuizenopvang was me bijgebleven en we besloten om samen een vleermuizen wandeling te organiseren. Voor mij was het bovendien een mogelijkheid om een groep mensen rond vleermuizen en de Nieuwe Kerk bij elkaar te brengen. Het lukte me namelijk maar niet om een groep voor een focusgroep gesprek bij elkaar te krijgen. In welke mate dat aan de aard van de

gemeenschap ligt of aan de restricties rond Covid-19, weet ik niet.

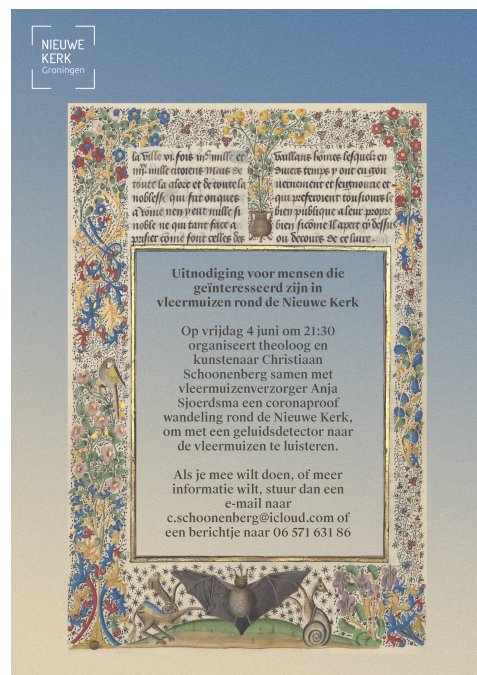
We kregen zoveel aanmeldingen dat we een aantal mensen moesten afwijzen en overwogen om nog een tweede wandeling te organiseren. De groep bestond uit kerkgangers, buurtbewoners en mensen die geïnteresseerd waren in vleermuizen. Van meerdere mensen had ik gehoord dat ze op de wandeling waren afgekomen omdat de vormgeving van de poster in het buurtblad ze aansprak. Het was dus een groep die groter was dan leden van de kerkgemeenschap alleen. Een deel van deze mensen kwam later ook de installatie in de Nieuwe Kerk bezoeken.

Van alle deelnemers was te merken dat ze nieuwsgierig waren naar de vleermuis. Het woord dat het vaakst langskwam bij een korte inventarisatie van hoe de deelnemers voor de wandeling naar de vleermuis keken was ‘mysterieus’. Sommigen wisten dat vleermuizen de enige vliegende zoogdieren zijn en pas op het einde van het rondje werd de associatie met ‘vampieren’ genoemd. Verder noemde iemand voorafgaand aan de wandeling het woord ‘antropocentrisme’ dat ze van haar dochter geleerd had. Ze wilde het er graag over hebben en had volgens mij de verwachting dat er bij deze wandeling mensen zouden zijn met wie ze het daar over zou kunnen hebben.

Na een korte introductie van mijn project en een wat langere introductie van de vleermuis door A. gingen we in groepjes op weg. Er waren vrijwilligers vanuit de opvang aangesloten, waardoor we ons met vijf groepjes van vier rond de kerk bewogen met een vleermuisdetector. De lichaamshouding van de deelnemers veranderde toen ze begonnen te luisteren. Het luisteren gebeurde niet allen met de oren, maar ook met de ogen, de voeten, de armen. A. had het over het ritme van de vleermuizen en langzaam maar zeker kon je de deelnemers zich zien afstemmen op dat ritme, dat als een soort technobeats uit de vleermuisdetector kwam spetteren. Ik filmde het geheel om beelden te hebben voor de installatie later.

4.3 AR-installatie

De interviews en de wandeling hielpen me om zicht te krijgen op dynamieken van de vleermuis, op elementen in mens-vleermuisrelaties en verdiepten mijn eigen verbinding met de vleermuis. Via de

ervaring van anderen leerde ik en de vreugde die daarmee gepaard ging, wilde ik een plek geven in de installatie waar ik aan werkte.

Al langer speelde ik met het idee om door middel van Augmented Reality (AR) de ruimte van een kerkzaal om te toveren. Door de eerste lockdowns in de Covid-19 pandemie ben ik me gaan beseffen dat digitale ruimtes ook liturgische ruimtes kunnen zijn. Zoom en livestream worden nu door bijna elke kerkelijke gemeente gebruikt. Maar kan een digitale ruimte ook een liturgische ruimte omvormen? Volgens mij heeft AR die capaciteit en het maken van een AR-ruimte in de Nieuwe Kerk was een eerste poging daartoe.

Wanneer je met iPad of telefoon door de Nieuwe Kerk wandelt, beweeg je je door een kleurrijke grot.⁷ Kijk je naar boven, dan zie je grottekeningen waarop de leefwereld van vleermuizen in Groningen in kaart is gebracht. In het midden de Nieuwe Kerk, verbonden met bomen en water in de omgeving, met straatverlichting, met de insecten die daarop afkomen - voedsel voor de vleermuis. Op de wand staat geschreven: 'no water, < no light, no trees, no insects, no bats, it's a slippery slope in a ~~dark~~ colourful cave'. Op de buitenkant van de grot staat ook een tekst: "what it is like to be a bat? who knows? but i know a couple of things they like: - mascara brushes - insects - yellow cleaning cloths". In het midden van de grot klopt een hart, dat zowel van mensen als van vleermuizen kan zijn. Op verschillende plekken in de grot en daarbuiten spelen video's waar je heen kunt wandelen. Één video laat verschillende stadia van vleermuizen embryo's zien, die doodgeboren werden in A.'s opvang. Op een tweede video zie je een jonge vleermuis die voor het eerst probeert te vliegen. In een emmer klimt hij via een geel schoonmaakdoekje omhoog om vervolgens weer de emmer in te duiken. Op een derde video is een vleermuis te zien die zichzelf bevredigt. Hij steekt zijn penis door de kooi waar hij in zit en beweegt op en neer, vervolgens stopt hij zijn penis in zijn eigen mond. Ik kreeg de video van één van de vrijwilligers van de opvang. Ze vertelde dat ze ongesteld was toen de vleermuis dit deed en dacht zelf dat zijn geilheid te maken kon hebben met haar geur. Een vierde video laat een vleermuis zien die op een geel schoonmaakdoekje zit en wordt geaaid met een mascaraborsteltje. Gele schoonmaakdoekjes zijn in elke opvang te vinden, ze bieden de juiste structuur voor de nagels van de vleermuis om in vast te haken. Deze video laat voor mij heel duidelijk zien hoe, door de wereld vanuit mens-vleermuis te benaderen, de materiële betekenis ervan verandert. Op een vijfde video zijn beelden te zien van de wandeling, waarbij je mensen naar vleermuizen ziet luisteren. Hier wordt het idee van een multispecies

---

⁷ Voor videobeelden van de AR-installatie, zie <https://vimeo.com/695703022>.

gemeenschap het meest zichtbaar. Hetzelfde geldt voor de laatste video, waar L. een antwoord geeft op mijn vraag: hoe zou de wereld eruit zien als de mensen naar de vleermuizen zouden luisteren?

Haar antwoord is prachtig relationeel en intersectioneel.⁸ Ze vertelt over hoe haar buurman haar inspireerde om meer op de vleermuizen te letten. Hoe ze zich toen ook bewuster werd van de kamperfoelie in de tuin. Hoe ze de gemeente zo ver kregen om bomen en windmolentjes op de rotonde aan te planten en een egelstoplicht te installeren. En hoe die windmolentjes op de rotonde haar autistische buurjongetje rustig maken. Ze speculeerde een inclusieve wereld bij elkaar waar ruimte is voor dieren en mensen die nu vaak buiten de boot vallen en waar empathie zich uitbreidt als een olievlek. In de AR-installatie is een fragment van het interview te zien, naast een dode boomstronk en een bewegende kamperfoelie die L. zo dierbaar zijn.

Een print van de binnenkant van de grot, omlijst met gele schoonmaakdoekjes hangt in de kerkzaal als verankering van de AR-installatie. Het is het beginpunt van waaruit je je door de zaal beweegt. Op de achtergrond speelt een soundscape met vertraagde vleermuizengeluiden en het speculatieve interview met L. Het geheel vormt een speels en kleurrijk geheel, waarvan ik hoop dat het de veelkleurige werkelijkheid van de mens-vleermuisrelaties die ik heb leren kennen weerspiegelt.

4.4 Kerkdienst en presentatie van de installatie

De installatie kreeg een plek in het midden van de gemeente tijdens een zondagse kerkdienst. Samen met een van de predikanten van de Nieuwe Kerk, die me op het spoor van de vleermuis had gebracht, ging ik voor in de dienst. De dienst ging over de relatie tussen mensen en niet-menselijk leven. Zo was er in het Kyrië gebed bijvoorbeeld aandacht voor het sterven van varkens in een megastal en werd in andere gebeden een verbinding gelegd tussen mens, dier en omgeving. De predikant van de Nieuwe Kerk besprak in de preek een vers uit Deuternomium over het verbod om een geitenbokje te koken in de melk van z'n moeder. Hij had het over morele grenzen: 'sommige dingen doe je gewoon niet'. En over het belang van verbeelding: om op een andere manier naar de wereld te kijken. Zelf verbond ik in mijn deel van de preek het idee van een veelsoortige gemeenschap met het verhaal van de Ark van Noach. In de manier waarop Noach zich verbindt met de dieren wordt een vorm van zorg zichtbaar die als inspiratie kan dienen. Om 'Noachje te spelen',

---

⁸ Zie <https://vimeo.com/788215912> voor het hele interview.

zoals de predikant het verwoordde, of om ‘de kerk als een ark beschouwen’, zoals ik het zei. Die verbinding met het verhaal van de Ark deed ook het kunstwerk op een andere manier resoneren.

Na de dienst zette ik de installatie aan en merkte ik dat het geluid als eerste opviel en aantrok. Er klonken vertraagde vleermuizengeluiden terwijl men koffie stond te drinken. Ik zag een aantal mensen verward omhoog kijken, om te zien waar het geluid vandaan kwam. Na de dienst was mijn eigen belevenis van de presentatie van de installatie een beetje chaotisch. Ik had weliswaar een qr-code waarmee mensen de AR-filter op hun eigen telefoon konden bekijken, maar die werkte niet goed. Ook merkte ik dat veel telefoons de filter technisch niet aankonden. Voor de oudere gemeenteleden opende zich bovendien een hele nieuwe digitale wereld. Ze hadden soms moeite om daar in te navigeren. Daardoor moest ik zelf als een soort gids optreden en mensen als het ware rondleiden door de AR-ruimte. Voor jongere gemeenteleden en bezoekers ging dat juist vanzelf. Om de installatie goed te beleven moet er dus een zekere digitale geletterdheid zijn of tijd en ruimte om erin rond geleid te worden. Dat rondleiden was sowieso van toegevoegde waarde, om op die manier meer context bij de beelden in de installatie te geven.

Op een aantal momenten na de dienst wandelden een aantal mensen tegelijkertijd met hun apparaten door de ruimte.⁹ Dat vond ik een prachtig gezicht: zoals mensen met een vleermuizendetector rondwandelen wanneer ze naar vleermuizen luisteren, zo liepen ze ook nu met een apparaat door de ruimte. Techniek stelt ons in staat om een andere wereld te zien/horen.

De week na de kerkdienst was ik elke dag 2 uur in de Nieuwe Kerk om de installatie aan te zetten. Zoals op zondag de hele dienst anders klonk vanwege de aanwezigheid van mijn installatie, zo was ook de ruimte in de volgende dagen anders vanwege het kunstwerk. De interviews en vleermuizengeluiden galmden door de ruimte, waardoor mensen bij binnenkomst direct doorhadden dat er iets aan de hand was. Eerlijk gezegd had ik weinig bezoekers verwacht, dus ik was positief verrast dat er op maandag vier, op dinsdag zes, op woensdag zeven, op donderdag en vrijdag tien en op zaterdag vijf bezoekers langskwamen. Met de kerkgangers op zondag zijn hebben er in totaal ongeveer 75 mensen de installatie bekeken. Die groep kan opgedeeld worden in gemeenteleden, buurtbewoners, toevallige voorbijgangers of toeristen, mensen van de vleermuizenwerkgroep en vrienden en familie.

De gesprekken die ik met bezoekers voerde, kunnen in drie categorieën ingedeeld worden. Er waren mensen die zich met de ideeën in/achter de installatie engageerden, mensen die in de techniek geïnteresseerd waren en mensen die de vorm aansprak. In gesprek met de bezoekers

---

⁹ Zie en <https://vimeo.com/615859501>.

merkte ik dat men waardeerde dat ik dit project deed en me engageerde met de relatie tussen mensen en vleermuizen. Uit die gesprekken kwam ook naar voren dat het zeker lukte om iets van de ontdekkingen die ik in het onderzoeksproces op heb gedaan over te brengen.

Een volgende stap van verbeelding naar gemeenschapsvorming heb ik in het project niet kunnen zetten. Dit had met de duur van het project te maken, maar ook met de opzet van het project. Voor projecten in de toekomst wil ik onderzoeken hoe een gemeenschap zelf vanaf het begin af aan meer eigenaarschap in een kunstproject kan hebben. Voor dit project was ik daar, ook qua ontwikkeling van mijn eigen kunstpraktijk, nog niet klaar voor.

5. CONCLUSIE

In dit hoofdstuk formuleer ik mijn conclusies en blik ik kort terug op het onderzoeksproces. De vraag van waaruit mijn onderzoek vertrok was: hoe kan de speculatieve verbeelding van de Nieuwe Kerk in Groningen als een veelsoortige gemeenschap in het Antropoceen bijdragen aan het theologische discours van mens-dier relaties? Ik probeer die vraag nu in stukjes te beantwoorden.

Uit de verkenning van het theologische discours van mens-dier relaties in het tweede hoofdstuk kwam naar voren dat dat discours gedomineerd wordt door een focus op dierenrechten. Theologisch veelsoortig denken heb ik alleen bij Deane-Drummond gevonden. Met haar concludeer ik dat de focus op dierenrechten van Linzey en Clough een beperkt framework biedt en mens-dier relaties veel rijker zijn dan in het huidige discours kan worden gevangen. Dat betekent niet dat dierenrechten niet belangrijk zijn. Uit mijn interview met K. en L. bleek dat de situatie van vleermuizen sterk verbeterd is sinds ze rechten hebben gekregen. Rechten zijn een aanknopingspunt voor politieke representatie van andere dieren en daarmee een bodem voor politieke daadkracht. Maar mijn conclusie is dat voor het verbeelden van een veelsoortige gemeenschap enkel een juridisch perspectief te weinig is.

Een tweede conclusie is dat er veelsoortige denkers zijn, zoals Haraway, Rose en van Dooren, die meer inspiratie kunnen bieden voor het verbeelden van een veelsoortige gemeenschap in het Antropoceen. Allereerst is hun denken sterker gesitueerd in het tijdsframe van het Antropoceen en het daarbij horende (uit)sterven van dieren. Tegelijkertijd zijn ze gevoelig voor de diverse, complexe manieren waarop dat in iedere veelsoortige gemeenschap anders tot uiting komt. Ze bieden een denkkader dat wegblijft van het formuleren van algemene principes op basis van rationele argumenten. Hun denken is situationeel, relationeel, beweeglijk, veelsoortig. De metaforen die ik bij Haraway en Rose vond laten daar iets van zien. Naast politieke representatie is het net zo belangrijk dat we wederkerig leren dansen en zingen met andere soorten. Veelsoortig denken heeft een speelsheid die ik in het theologische discours van mens-dier relaties niet heb kunnen vinden. En dat is wezenlijk omdat in relatie met andere dieren spel juist een belangrijke modus van verbinding kan zijn. Zoals A. in het interview vertelde, leren mensen in het samenleven met vleermuizen hun ritme kennen. Zo kan er een dans van verhouden ontstaan, of een lied van omhoog zingen, wat L's speculatieve interview uiteindelijk misschien wel is.

Vanuit praktisch theologisch perspectief is het werk van de veelsoortige denkers inspirerend, maar mist er een focus op het *hoe* van de gemeenschapsvorming. Haraway, Rose en van Dooren zijn onderzoekers die verslag leggen van de veelsoortige gemeenschappen die ze in hun

onderzoek tegenkomen, maar hun werk gaat niet over de dagelijkse arbeid van het vormen van veelsoortige gemeenschappen en de tactieken die daarbij kunnen helpen. Hier ligt denk ik een ruimte open voor verder praktisch theologisch onderzoek. Welke handvatten kunnen helpen in het openen van kerkgemeenschappen richting de werelden van andere soorten?

Mijn onderzoeksvraag bevat de vooronderstelling dat verbeelding daarbij kan helpen en na de uitvoering van mijn onderzoek heb ik daar een aantal gedachtes bij. Verbeelding is een belangrijke factor in de relatie met andere dieren, omdat hun werelden ons ten diepste altijd vreemd zullen blijven. Bij alle specialisten die ik interviewde, merkte ik dat hun verbeelding een grote rol speelde. Zoals L. vertelde, is een trage, poëtische blik van belang om de wereld van een andere soort beter te kunnen zien en zijn er plekken nodig die dat stimuleren. Mijn onderzoek sterkt me in het vermoeden dat kerken zulke plekken kunnen zijn. Kunst kan daarbij een belangrijke rol spelen, door werkelijkheden aanwezig te stellen die moeilijk onder woorden te brengen zijn. Ik denk dat een kunstinstallatie in de context van de Nieuwe Kerk een geslaagde vorm was, omdat gemeenteleden gewend zijn aan kunst in de kerk en zich ermee engageren. Het was bijvoorbeeld moeilijk om een groep mensen bij elkaar te krijgen voor een focusgroep gesprek over de relatie met vleermuizen, maar de AR-installatie werd uiteindelijk door 75 mensen bezocht.

De AR-installatie die ik in de Nieuwe Kerk presenteerde, is een eerste aanzet tot zo'n verbeeldingsrijke ruimte. Door met AR te werken, ontstond er in de Nieuwe Kerk tijdelijk een andere ruimte, die prikkelt, affecteert, tot onderzoek uitnodigt, op een andere manier dan bijvoorbeeld een kerkdienst doet. Ik zag plezier en verwondering, soms ook onbegrip, terwijl mensen met een iPad rondliepen. En ik hoorde heel veel verhalen. Van mensen hun eigen ervaringen met vleermuizen en andere dieren, tot ideeën over antropocentrisme en speciësisme. De AR-installatie faciliteerde een ruimte om je te verhouden tot, te denken over en vooruit te kijken naar een gedeelde toekomst met vleermuizen.

Ik denk dat de speculatieve verbeelding van de Nieuwe Kerk in Groningen als een veelsoortige gemeenschap daarmee een mogelijke schakel creëert tussen wat is en wat nog niet is. De vleermuizen waren even vertegenwoordigd in de Nieuwe Kerk, maar daarmee was er niet meteen sprake van een veelsoortige gemeenschap. Dat vraagt om geëxperimenteer en avontuur op gemeente niveau en een duurzamer engagement, dat in de structuren van de gemeenschap verankerd zou moeten worden. Alle aspecten van het gemeentelven kunnen daar een bijdrage aan leveren, van liturgie en bijbelstudie, tot nieuwe vormen, zoals deze AR-installatie. Op die manier kan ook het intergenerationele potentieel van kerkgemeenschappen benut worden. Jonge kinderen namen oudere gemeenteleden op sleeptouw in de AR-installatie. Ik denk dat het belangrijk is om

hedendaagse vormen van digitale media als wezenlijk onderdeel van de infrastructuur van een kerkelijke gemeenschap te zien en te zoeken naar de mogelijkheden die ze bieden. In serieuze speelsheid kwam het kerkgebouw zo in elk geval goed tot zijn recht.

Een vraag die nog openstaat is hoe een goed leven voor mens en vleermuis er in de Nieuwe Kerk in Groningen concreet uitziet. Zoals B. stelde in het interview is het voor de vleermuizen het beste als ze met rust gelaten worden en mensen niet onnodig bang gemaakt worden. Tegelijkertijd is er juist kennis nodig van vleermuizen om tot een dergelijk inzicht te komen. Stilte en contemplatie hebben van oudsher een plek in de Nieuwe Kerk en misschien bestaat er wel zoiets als veelsoortige stilte en contemplatie. Ook dat vraagt om meer exploratie.

Een laatste vraag die ik niet heb kunnen beantwoorden is hoe dit deel van een ecosysteem dat ik onderzocht heb zich verhoudt tot het grotere gehele ecosysteem waar mens en vleermuis in Groningen deel van uitmaken. Welke andere mogelijke veelsoortige gemeenschappen komen tevoorschijn wanneer je het spoor van mens en vleermuis langer blijft volgen en hoe ziet een goed leven er dan uit?

Ten slotte wil ik nog kort stilstaan bij de methode die ik gebruikt hebt. *Creative arts based research methods* staan pas aan het begin en worden vooral gebruikt in de context van creatieve therapie. Ik ben blij met het avontuur van mijn onderzoek dat deze methode heeft mogelijk gemaakt, maar tegelijkertijd vraagt de methode om meer uitwerking. De nieuwheid van de velden waarin mijn onderzoek zich begeeft, zowel wat betreft veelsoortig denken als wat betreft *creative arts based research method*, maakte het soms lastig om de weg niet helemaal kwijt te raken. Ik hoop gezien te laten hebben dat er desondanks via deze kronkelweg waardevolle dingen gevonden kunnen worden en er nog heel veel meer te ontdekken valt.

6. BIBLIOGRAFIE

- Barnosky, Anthony D., e.a. 2011. "Has the Earth's sixth mass extinction already arrived?" In *Nature* 471, 51-57.
- Bos, René ten. 2017. *Dwalen in het antropoceen*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Ceballos, Gerrardo & Paul R. Erhlich. 2002. "Mammal Population Losses and the Extinction Crisis." In *Science* 296, 904-907.
- Clough, David. 2012. *On Animals: Volume I: Systematic Theology*. London: Bloomsbury.
- 2018. *On Animals: Volume II: Theological Ethics*. London: Bloomsbury.
- Conradie, Ernst. 2020. "The Four Tasks of Christian Ecotheology: Revisiting the Current Debate." In *Scriptura* 119 (1), 1-13.
- Crutzen, Paul J. & Eugene F. Stoermer. 2000. *The "Anthropocene"*. In *Global Change Newsletter* 41, 17-18.
- Cubitt, Sean. 2012. *Beyond Human: From Animality to Transhumanism*. London: Bloomsbury.
- Deane-Drummond, Celia. 2019. *Theological Ethics Through a Multispecies Lens: The Evolution of Wisdom*. Oxford: Oxford University Press.
- Derrida, Jacques. 2008. *The Animal That Therefore I Am*. New York: Fordham University Press.
- Dooren, Thom van. 2019. *The Wake of Crows: Living and Dying in Shared Worlds*. New York: Columbia University Press.
- 2014. "Mourning Crows." In *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*. Oxfordshire: Routledge & CRC Press.
- 2021. "Mourning as Care in the Snail Ark." <https://culanth.org/fieldsights/mourning-as-care-in-the-snail-ark>.
- Haraway, Donna J. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Haraway, Donna J. & Anna Tsing & Greg Mitman. 2019. "Reflections on the Plantationocene." In *Edge Effects*, 1-19.
- Huyssteen, Wenzel van. 2006. *Alone in the World? Human Uniqueness in Science and Theology*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Keller, Catherine. 2018. *Political Theology of the Earth: Our Planetary Emergency and the Struggle for a New Public*. New York: Columbia University Press.

- Kolbert, Elizabeth. 2014. *The Sixth Extinction: An Unnatural History*. New York: Piccador.
- Lartey, Emmanuel Y. 2006. *Pastoral Theology in an Intercultural World*. Eugene: Wipf and Stock
- Linzey, Andrew. 2007. *Creatures of the Same God: Explorations in Animal Theology*. New York: Lantern Books
- Malhi, Yadvinder. 2017. "The Concept of the Anthropocene." In *Annual Review of Environment and Resources* 42: 77-104.
- Montfoort, Trees van. 2019. *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Nelson, Maggie. 2015. *The Argonauts*. Minneapolis: Graywolf Press.
- Peterson, Anna. 2016. "Religious Studies and the Animal Turn." In *History of Religions* 56, no.2: 232-245.
- Radford, Clare Louise. 2020. "Creative Arts Based Research Methods in Practical Theology: Constructing New Theologies of Practice." In *Practical Theology* 13:1-2, 60-74.
- Regan, Tom. 1983. *The Case for Animal Rights*. Berkeley: University of California Press.
- Ritvo, Harriet. 2007. "On the Animal Turn." In *Daedalus* 136 (4): 118-122.
- Rose, Deborah Bird. 2012. *Wild Dog Dreaming: Love and Extinction*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Savransky, Martin & Stengers, sabelle. 2018. 'Relearning the Art of Paying Attention: A Conversation.' In *SubStance* 47 (1), pp. 130-145.
- Sideris, Lisa H. 2020. "Grave Reminders: Grief and Vulnerability in the Anthropocene." In *Religions* 11 (6), 293-309.
- Strømmen, Hannah M. 2017. "Encounters with Animals in Literature and Theology." In *Literature and Theology* 31 (4), 383-390.
- Urk, Eva van. 2020. "Public Theology and the Anthropocene: Exploring Human-Animal Relations." In *International Journal of Public Theology* 14 (2), 206-223.
- Vis, Dirk. 2020. *Research for People Who (Think They) Would Rather Create*. Eindhoven: Onomatopée 201.
- Walton, Heather. 2019. "A Theopoetics of Practice: Re-forming in Practical Theology." In *International Journal of Practical Theology* 23 (1), 3-23.

7. BIJLAGEN

7.1 Interview met K. en L.

L: Wat ik wilde vertellen is dat ik voor het A-kerkhof heb aangevoerd dat voor mij het A-kerkhof, en zeker de bomen-zijde, een heilige plek is. In een stad, ook al ben je... is religie... is voor mij eigenlijk een achterhaald... achterhaald, in de vorm zoals het... Maar dat betekent nog niet dat het religieuze gedachtegoed als cultuurelement is verdwenen. Dus die kerkhoven zijn nog steeds heilige plekken. En dat is ook de fout die ik vind dat de gemeente heeft gemaakt... is dat ze een heilige plek ontheiligd heeft. Die plek heeft honderden jaren bomen gehad. Was ook onverhard. Was een plek van contemplatie. En dat is het dus nu niet meer. Het is nu eigenlijk een amusementsplek. En ik denk dat een van de wezenlijke elementen die wij... culturele shifts die wij moeten gaan maken, is dat wij veel meer overgaan naar traag denken. Je hebt een snelle manier van denken waarin dus ook allerlei shortcuts zitten in ons... in de manier waarop we redeneren. Daarop zijn... angst en woede zijn daar hele belangrijke elementen in. Ik denk dat überhaupt om het te overleven dat we veel meer naar een trage manier van denken toe moeten. Daarvoor zijn die contemplatieve plekken onvoorstelbaar belangrijk. En... Een kerk is in dat opzicht ook een contemplatieve... plek. Ik vind bijvoorbeeld dat ze in Barcelona al 100 jaar bezig zijn met het bouwen van een kerk, vind ik fascinerend. En... ja. Wanneer je dus traag denkt, dan heb je dus ook... want een van de punten met ecologie is dat het heel specifiek is. Een watervleermuis neemt echt geen route die te veel verlicht is, want... dat is een vorm van zelfmoord. En... een watervleermuis heeft echt plekken nodig boven water waar ie in het donker en in de luwte kan jagen. En op een afzienbare... als ie jongen heeft, dan moet ie dat ook kunnen redden, in afstand. Dus dat...

C: En om dat te kunnen zien, zeg maar, heb je een soort trage blik ook nodig.

L: Ja, ja. En dat is een hele fundamentele... dat is echt een heel fundamenteel iets. Naar mijn gevoel.

C: Ja, en zou je... want ik wil het dus ook graag een klein beetje persoonlijk maken, als jullie dat oké vinden, iets kunnen zeggen over hoe dat bij jou, die trage blik, zeg maar, hoe is die ontstaan?

L: Nouja, bij mij is dat van nature. Ik ben van nature een traag iemand. Ik hou ook erg van boeken, van poëzie. En... Datgene... Ik heb ook een boomgaard opgezet in mijn buurt. En een van de dingen die je dan dus ziet is bijvoorbeeld... we hebben dus klokjes aangeplant. En in eerste instantie Oost-Europese klokjes. Die klokjes staan rechtovereind. Toen bleek dus dat het dikpootklokjesbijtje daar niet in kon slapen, die had hangende bloemetjes nodig. En zo specifiek is het. Het zijn werelden die alleen maar kunnen functioneren als er bepaalde elementen zijn. Rustplaatsen. Voedsel. Schuilgelegenheden. Er moet van alles en nog wat zijn. Je moet dus echt willen zien dat de... willen zien dat... het geheel er moet zijn. En de tijd. Want het herstellen van een ecosysteem is... duurt een jaar of tien. Die tijd moet er zijn. He?

K: Ik zei: het hangt van de soort af.

L: Ja, het hangt van de soort af. Ja.

C: Ja, en je zegt dus eigenlijk ook: voor alle andere soorten moeten ook die basisvoorzieningen aanwezig zijn om te kunnen leven, of om een wereld te kunnen maken, zeg maar.

L: Ja, ja. En het is een gemeenschap. Dat is dus ook een fout die de gemeente maakt bij... bij die... bij dat kerkhof. Het is niet alleen die boom. Daar zit een hele wereld onder, met allemaal schimmels en beestjes in de aarde en planten die er groeien en vliegjes die er zijn en mossen en... het is een wereld.

C: Ja, ja, mooi. En wat voor plek zie jij voor de mens in die wereld?

L: Je moet eigenlijk de boel omkeren. In wezen moet je in dienst staan van. En dat moet je doen om überhaupt te kunnen overleven. Want... koolstof is vastgelegd in al die levensvormen. En daaruit... daarop is het holoceen ontstaan, wat een heel stabiel klimaat had. Dat was voor die tijd, was dat niet zo. Voor het holoceen was ons klimaat behoorlijk variabel. En... in het antropoceen is dat ook aan het gebeuren. We verliezen onze stabiliteit. Onze stabiliteit hangt samen met de stabiliteit van alles... van alles wat er leeft.

C: Ja, ja, dus je verbindt het zelf ook nadrukkelijk met het antropoceen?

L: Ja, ja, en voor mij heeft het ook te maken met een vorm van ontzag. Oerwouden zijn in miljoenen jaren ontstaan. Daar hoort een vorm van ontzag bij. En een vorm van klein voelen.

C: Wat ook best wel weer een religieuze houding kan zijn.

L: Ja! En... mijn vader was bioloog en een van de mooie dingen toen ik hem vroeg van wat is nou heel belangrijk geweest in jouw leven was dat hij op een gegeven moment zei: ik kon me af en toe zo één voelen met, met alles. En dat één-voelen is een wezenlijk element.

[stilte]

C: Mooi.

O: Ja, heel mooi.

C: Ja! [lacht] Ja... er gaat zoveel religieus ook resoneren bij mij. Mooi dat je dat zegt over de Akerk, ook als een heilige plek. Contemplatie, gemeenschap, ontzag, dat zijn voor mij allemaal religieuze elementen ook.

L: Nouja, het boeiende is dat die tuinkant bij alle kerken hier in de stad, is die tuinkant, wordt religieus gebruikt. Dat zijn de kerkhofkanten. Dat is bij de Maritnikerkhof, heb je daar het monument. Bij de Nieuwe Kerk heb je daar een tuin. En die tuin is wezenlijk voor die kerk. Dat is dus ook van wat mij zo stoort in datgene wat... ja... zonder die kerk... zonder die kerk is het... zonder dat kerkhof is het feitelijk geen kerk.

C: Ja. En een kerkhof is natuurlijk ook een plek voor de dood, zeg maar. En voor rouw. En op een gekke manier wordt dat ook bijna onmogelijk gemaakt als... als een kerkhof wordt weggehaald, zeg maar... Het is zo lastig, volgens mij, in deze tijd, om te kunnen rouwen om het verlies van diersoorten of om het... de grote hoeveelheid van dieren die elke dag überhaupt sterven... Speelt rouw voor jou op een bepaalde manier ook een rol?

L: Ja. [raakt emotioneel]

[stilte]

C: Sorry, het was... neem rustig je tijd.

L: euh... [geëmotioneerd] ik denk dat rouw een hele sterke rol moet spelen. [stilte] Als je dus systemen vernietigt die miljoenen jaren hebben bestaan... Dat is een soort... een soort... zelfvernietiging... Ja. Dat is heel groot. Ja. Euhm... Nu, de aarde heeft ons niet nodig. Als wij... maar wij hebben de aarde wel nodig. Ja.

[stilte]

C: Mooi, ja. En heel droef inderdaad ook. Wat raakt je er het meeste in?

L: Euhm... Het vernietigen van de poëzie. Poëzie heeft een soort van meerduidigheid nodig, en kwetsbaarheid, en... Het... Het de baas willen zijn... Wat heel erg toch... in een vorm van christelijk gedachtegoed kan zitten. In het rentmeesterschap kan zitten. Dat je dus bepaalt wat er mag leven en wat er niet mag leven. Veronderstelt een soort van macht, ja... waarvan ik vind dat we die niet zouden moeten hebben... Omdat ons de tijdsspan van ons leven te kort is om ons handelen te kunnen overzien. En één van de interessant dingen binnen de filosofie is... dat is Sloterdijk. Die heeft een boek geschreven over sferen. En een van de meest fascinerende daarin vind ik het hoofdstuk over God en Adam. Hij ziet dat als twee... als sferen. En ook als een inherente vijandschap tussen Adam en God. Het probleem van God is dat ie een wereld schept met allerlei dingen erin. En Adam vanuit zijn positie van moeten leven en omgaan met de wereld... brengt daar inherent verandering in aan. Met als gevolg dat dat de wereld verandert en ook God. En dat vind ik toch ontzettend...

C: Mooi! Ik heb er heel benieuwd naar. Ik ken eigenlijk het werk van Sloterdijk niet heel goed...

L: Nou, Sloterdijk is altijd uitermate moeizaam te lezen, maar het is wel boeiend.

C: Ja! Mooi. Ja, wow. Ik ben echt onder de indruk van wat je zegt. Heb jij... aan deze woorden van Liesbeth iets toe te voegen, Klarissa?

K: Nee, want ik heb een hele andere invalshoek, als het over vleermuizen gaat. Een paar algemene opmerkingen. Er is iemand die bij het landschapsbeheer groningen zat en een heel boekje heeft geschreven over kerkhoven, waaronder ook, voor zover er vleermuizen rondhangen. Ik had je al geschreven dat er op graven nogal eens vleugels van engelen en vleermuizen zitten. Het is een bekend idee dat engelen het licht en de positiviteit vertegenwoordigen en vleermuizen de duisternis en de duivel, enzovoort. Nou, dat is een mooi soort, antiek soort cultuurgegeven. Maar de combinatie zit dan ook nog aan een zandloper. Dus het is heel erg dag en nacht, enzovoort. Maar dat is wel een interessant boekje. Voor de rest is er een van, niet zozeer, je praat ook maar met twee leden van een clubje van dertig, die allemaal een andere opinie hebben, maar goed. Eentje daarvan doet onderzoek aan... de relatie tussen vleermuizen en mensen... vooral... ze heeft een achtergrond als vleermuizenspecialiste in Ecuador, waar ze betrokken was bij onderzoek en bescherming en die kwam dus op een goed moment erachter dat die vleermuizen niet te beschermen zijn als je de mensen niet een beetje opvoedt. Dus een van de redenen dat ze naar hier is gekomen is dat ze... een soort discipline te krijgen in hoe je daar dan tegen die mensen aan moet kijken. Ik vind dat ze een aantal hele interessante dingen heeft opgeschreven. Ze heeft, in de eerste ronde heeft ze een aantal mensen die op een of andere manier met vleermuizen bezig zijn, zowel stadsecologen als mensen van onze club, andere types die dat professioneel onderzoeken, uitgehoord. En... Een van de dingen waar zij heel goed naar kijkt is dat vleermuizen zitten in een... laten we zeggen... in een sfeer die maar zeer gedeeltelijk met die van ons overlapt. Wij zijn georiënteerd op het licht, we hebben ogen om mee te kijken. Vleermuizen kijken tussen aanhalingstekens, althans vleermuizen die hier rondhangen, voornamelijk met hun oren. Die roepen en die luisteren naar de echo's. Er zijn niet zo erg veel dieren die dat doen, zoals bekend. Er zijn een paar dolfinnen en walvissen en nog zowat, daar houdt het wel mee op. Ze leven 's nachts terwijl wij allemaal in onze holen zitten en zelf een kaarsje aansteken om te zorgen dat het nog licht blijft. De combinatie van het je oriënteren op geluid en 's nachts leven, betekent dat onze sferen al bijna niet raken. En het grappige is dat de meeste mensen die je over vleermuizen spreekt die zien op z'n best als ze de hond uitlaten een paar van die beestjes langs fladderen. Maar dat is precies tussen zonsondergang en een half uur na zonsondergang, althans in dit deel van de wereld. Want dan kan je ze nog zien. Een kwartier later kan je ze helemaal niet zien. En van de hier in Groningen, uit mn hoofd, hoeveel soorten hebben we? Twaalf, laten we zeggen... Zijn er drie die je in het licht nog kan zien. En alle andere, daar heb je dus een extra vertaalslag nodig, een detector, een

lamp en dan ook nog weten waar ze uitvliegen, enzovoort, om ze überhaupt te kunnen zien. Dus de meeste mensen zien maar twee of drie soorten vleermuizen, op z'n allerbest. En die andere negen en in Nederland andere... 1, 2, 3... 17, die ziet niemand ooit, behalve als ze met de vleermuizen excursie meegaan. Dus ze leven ook ...

C: Ze zijn heel onzichtbaar.

K: Heel erg onzichtbaar, leven in het donker, ik bedoel... het is dat de mol nog wat vaker boven de grond komt, maar... er zijn... of pieren of mieren komen ook nog meer... ze hebben... ze kunnen... hun interactie met ons is niet erg groot. Euhm, voor zover wij vleermuizen tegenkomen in de kerkelijke sfeer, zal ik maar zeggen, zitten ze eigenlijk voornamelijk in de winter, althans in Groningen. Onmiddellijk weer een slagje om de arm houden. Ze zitten maar in zéér beperkte mate in de winter in kerken. Om de doodeenvoudige reden dat de meeste vleermuizen die een winterverblijf zoeken ofwel in huisachtige dingen doen. Zoals grootflats ofzo, die een beetje handig gebouwd zijn voor een vleermuis. Er zijn een paar soorten vleermuizen die willen helemaal niet in een groepje. Dus die zitten op z'n hoogst met z'n tweeën onder een dakpan, mits het dak een beetje goed geïsoleerd is... Er zijn er heel veel die eigenlijk alleen maar in een hele koude kelder of bunker die ongeveer een graad of twee wordt en heel vochtig is willen zitten. En die willen ook niet in die kerk, want die kerk is veel te droog. Al die mooie ouderwetse kerkjes met een... van gereformeerde oorsprong, met een houten dakje en een houten plafonnetje zijn totaál ongeschikt voor vleermuizen, want daar is het veel te warm. Als ze in de kerk de verwarming aansteken in de kerk dan kunnen de vleermuizen beter maken dat ze wegkomen, want dan... die moeten dus echt heel koel zijn, anders overleven ze de winter niet. Want anders stoken ze veel te veel van hun energie op terwijl ze niks kunnen eten. Euhm. Dus de... In Groningen zitten de vleermuizen die al... de weinige vleermuizen die in de winter overwinteren in een kerk, meestal in een dikke kerktoren. Dan is ie oud. Of op een zolder van een kerk die... van steen is. En dan zijn het er over het algemeen een handjevol. Zulks in tegenstelling tot Friesland bijvoorbeeld. Want Friesland, samen met Zuid-Holland, is het bolwerk van de meervleermuis, waar we in Nederland heel trots op moeten zijn. Want daar hebben we er maar heel heel van, terwijl elders in de wereld bijna niks. Maar een meervleermuis is niet voor niks het woord 'meer' genoemd. Die willen op een groot meer rondvliegen. Nou die zulke grote meren hebben we hier in Groningen niet zo erg. En woongelegenheden houdt ook niet over. Maar in Friesland en in Zuid-Holland hebben ze enorme

meren. Loosduinseplassen, Vinkeveenseplassen, you name it. En Friesland is natuurlijk ook bekend. Dus, als je in Friesland een betere soort kerk hebt, dan staat die kerk aan een slootje. En als je uit de kerk komt, en je vliegt het slootje uit, zit je gelijk op een meer. Nou, in zulke kerken hangen 400 vleermuizen in de zomer. Omdat die met z'n allen ontdekt hebben dat ze daar in die kerk mogen hangen. Nou, we hebben er een paar in de kerk in de zomer. Noem eens wat, bij Leek, wat is dat dorpje wat er... dat... wat... vlak naast het... Nienoord ligt. Midwolda. Kerkje van Midwolda. Daar zitten dan allemaal grootoren in het kerkje.

C: En heb je een idee wat er precies in de Nieuwe Kerk in Groningen zit? Volgens mij was wat wij hadden gevonden een dwergvleermuis.

K: Dat is volstrekt duidelijk ook als je er gewoon onderzoek doet zonder dat je weet wat er in de kerk zit. Er dwarrelt hier en daar een dwergvleermuis omheen.

L: Ik heb er wel eens met de detector gestaan en het zijn een paar dwergvleermuizen.

C: Maar niet zoveel dus?

K: Nee, kijk een dwergvleermuis zal... het is... laten we het zo formuleren: het is hoogst onwaarschijnlijk dat er een kolonie, dus een kolonie van vrouwtjes die jonkies opvoeden in de kerk, in het gebouw van de kerk zitten. Daar is het... dan moet je eigenlijk een behoorlijke spouw hebben. Nou die zit niet in die kerk. Er zijn vleermuizen die los willen hangen. Dat zijn zogenaamde grootoren, weet je wel. Die beestjes met enorm grote oren. Maar daar is die kerk eigenlijk ook niet echt geschikt voor, tenzij er ergens een handig zoldertje is, maar dat zou me verbazen. In die koepel zit bijna niks he?

C: Ik weet dat eerlijk gezegd niet.

K: Maar de omgeving is er ook niet echt geschikt voor, om te eten. Dus wat je daar hebt is een kerk die in een wijkje staat. In dat wijkje zitten voldoende oude huizen met al of niet dubbele spouw, met hier en daar een spouwmuur waar ze in kunnen wonen. We weten dat er ongeveer dertig structureel eten zoeken in het Noorderplantsoen. Om die kerk, nou, als ik m'n grote teen en m'n geheugen mag afgaan, zijn het er max tien die er rondvliegen.

C: Dus tien vleermuizen die in het...

K: Die niet in de Nieuwe Kerk wonen, maar die zitten in... die komen uit plekje die ze gevonden hebben in de huizen... laten we zeggen vanaf de Ebbingestraat, de Nieuwe Ebbingestraat tot aan het plantsoen.

C: Ja.

K: Hè, dus je hebt daar ook nog wat... als je daar in de buurt zoekt. Je hebt een paar van die hofjes. Nou dat is net als hier he? Je hebt binnen dit huizenblok heb je een soort tuin-gebiedje. In zulke gebiedjes zitten standaard twee, drie vleermuizen. Die hebben uitgevonden dat ze geen poot hoeven uit te steken. Je gaat gewoon lekker slapen ergens waar je veilig kan slapen en je begint 's avonds met hier de hele boel leeg te eten. Als dat dan niet genoeg is, dan ga je naar het volgende blok. Nou, zoiets dergelijks gebeurt in die hoffies ook. Als je daar gaat kijken, vrij vroeg in de avond, je kan ze ook gewoon zien, je weet gewoon hoe laat de zon ondergaat, een kwartier later beginnen ze te vliegen, kan je de klok op gelijkzetten, kan je zo in de krant opzoeken wanneer dat is. En dan zie je twee, drie in zo'n hofje rondvliegen. Nou, en die... tot dat het donker is en je ze dus niet meer ziet, als ze daarna vinden dat er niet genoeg te eten is gaan ze naar de burens. Dus zo...

C: En zo komen ze ook in het Nieuwe Kerkhof, maar... je zegt er wonen niet... veel vleermuizen in de kerk zelf.

K: Nou het lijkt me hoogst onwaarschijnlijk dat... Het kan zijn dat er een losse dakpan zit waar een los mannetje zit. Kijk even voor de duidelijkheid: het leven van een vleermuis... hij slaapt gedurende de winter, dus rond 1 maart en het is voldoende warm 's nachts worden ze wakker, gaan ze bij-eten. De vrouwtjes regelen hun zwangerschap als het uitkomt, maar dat is ongeveer in mei. En dan gaan alle vrouwtjes bij mekaar zitten in een geschikte spouwmuur. Tenminste, we hebben het over dwergjes. En dan zitten ze met tussen de vijftwintig en tweehonderd bij elkaar. Honderd vinden wij een leuk gemiddelde. Tweehonderd is meer van een stukje in de kranten. Vijftwintig vinden wij, ze moeten een beetje harder werken. Dus... Alleen vrouwtjes motten niks van die mannetjes hebben. Die mannetjes moeten voor de bevruchting zorgen in

oktober en dat bewaren ze en dan worden ze zwanger in april ongeveer, als dat uitkomt. En dan... Die vrouwtjes als het over deze dwergen... die hebben ongeveer vier weken nodig om die jonkies melk te voeren en volwassen te krijgen en dan is het... dan hebben ze er genoeg van. En dan motten ze gewoon wegwezen en voor hun eigen muggen gaan zorgen. Ze krijgen ook geen muggen te eten, ze krijgen alleen maar melk. Ze hebben dus echt een overgangperiode van 2-3 dagen om te leren vliegen en zelf te vangen. En dan zegt moeders: je bekijkt het maar, ik ga weg.

L: Het is ook een heel leuk zicht als je die beesten... als je ze ziet... als je die jongen ziet vliegen. Die vliegen namelijk volkomen de verkeerde kant op in het begin.

K: Nouja, die hebben een paar dagen de tijd om dat te leren. En, en...

C: Maar ze hechten zich als beesten wel echt aan hun moeder ook toch? Zoiets heb ik een keer gelezen.

K: Jaaa, noujaaa, als... dus omgekeerd ook. Die moeders zijn in staat om in een groep met een miljoen vleermuizen hun eigen jonkie op te zoeken. Dus ze hebben volkomen buiten, dat is een van de andere dingen: hun geluid, vooral het geluid waarmee ze vliegen is dermate buiten onze leefwereld dat we ons eigenlijk nauwelijks kunnen voorstellen wat het betekent om in zo'n soundscape te leven. Die dwergjes waar we het over hebben, die hebben ongeveer qua geluid, nou... 15 meter, 25 meter die kant, 25 meter die kant op, en dat is het dan. Dat is hun wereld. Desalniettemin, kunnen ze op basis van die tunnels van geluid, reflecties van hun eigen geluid, om precies te zijn, kunnen ze wel hun weg vinden. En ze hebben een tijdje geleden onderzoek gedaan en toen bleek dat een vleermuizen clubje, dat... weet hoe ze van hun... slaapplaats naar een plek kunnen komen waar het lekker eten is. Er zijn er altijd een paar mannetjes die gaan zo nu en dan eens een uitstapje maken. Die gaan een beetje territoriaal een beetje rondvliegen. En als ze dan een plek ontdekt hebben waar het ook leuk eten is, dan weten ze binnen een paar dagen een afkort... een... een... normaal vliegen ze zo en dan heeft er, is er eentje in de buurt wezen kijken en na een paar dagen weten dat ze een abstek kunnen maken, een kort weggetje. Dat betekent dat de mentale map, een mentale kaart maken van wat ze doen. Snappen we ook weer niks van. Het blijft allemaal... Er zijn drie mensen die zich interesseren voor de vleermuiswerkgroep. Er zijn mensen die de techniek verschrikkelijk leuk vinden. Al die

apparaatjes. Vaak mannen. Er zijn mensen die vanuit een algemeen gevoel over natuur een specifieke soort tegen het lijf lopen. Ik denk dat ik daarbij hoor. En er is een groep die heel specifiek dit een interessante soort vindt, omdat ze ervoor gestudeerd hebben of zich daar heel erg... en natuurlijk een en al, nou, niet een en al mysterie, maar het blijft een soort die voorlopig nog heel veel onderzoek en gebrek aan kennis... heeft. Dus daar kan je nog een hele tijd lol aan beleven, om te ontdekken wat er nou weer met het beest aan de hand is en hoe ze allemaal van elkaar verschillen. Toen ik begon dacht iedereen dat er 800 verschillende soorten vleermuizen waren. We zitten nu op 1340. Omdat er nog steeds verschillende soorten worden ontdekt.

C: Oké, ik heb een aantal vragen voorbereid en ik denk dat ik er zo nu en dan wat uitpik. En wat ook aansluit bij jullie... wat jullie vertellen. En jullie hebben nu eigenlijk twee verschillende kanten, soort van naar voren gebracht. Jij heel specifiek hoe een vleermuis leeft en jij meer die grotere achtergrond eromheen. En, wat ik fascinerend vind is hoe ondoordringbaar, zeg maar, en dat is ook waar je naartoe ging volgens mij, die werkelijkheid van een vleermuis is en dat we er nooit volledig... dat we...

L: It is something to be a bat.

K: Nouja, in die zin. Kijk, wij denken, wij mensen denken, als we er niet over nadenken, dat we de hele tijd een filmpje om ons heen zien. Driedimensionaal. Dat zien we natuurlijk helemaal niet. Als je een beetje beter gestudeerd hebt, weet je dat onze hersenpan en onze ogen, die maken iedere keer een beeldje en dan maken ze er een beeldje naast en dan verbeelden wij ons alsof het één geheel is. Dat doen vleermuizen waarschijnlijk ook. Nou, dat weet ik heel zeker. Alleen die hebben een heel klein hersenpannetje, dat hélemaal georiënteerd is op de echo's van hun eigen geluid. Ze kunnen waarschijnlijk zich nog wel een beetje storen aan het geluid van de vleermuis die tien meter verderop vliegt, maar daar houdt het waarschijnlijk mee op. Dus ze hebben een extreem goed georganiseerd hersenpannetje waarbij ze iedere keer die echo en het is niet een echo van één soort toon, he. Dat is ook nog zoiets: ze maken bij iedere kreet die ze slaken, maken ze een geluid wat in de meeste gevallen ieeeeeeeeeeouuuuuuuuu [van hoog naar laag] zoiets is. Behalve dan dat het ver boven onze geluidsgrens is, dus dat kunnen we helemaal niet horen. Moet je je voorstellen dat je dus een kreet slaat van een super sopraan tot een diepe bas. En dat je dan van iedere toonhoogte een echo terugkrijgt. Dus je krijgt van die hele reeks tonen, krijg je allemaal verschillende echo's terug. Want zo'n boom geeft een andere reflecties

voor een diepe toon dan voor een hoge. Waarschijnlijk is zo dat harde oppervlak geven die heldere tonen, meer reflectie, maar zelfs dat weet ik niet zeker. Maar dat betekent dus dat ze, dat ze een totaal andere leefwereld hebben. Maar wél een soort driedimensionaal beeld maken van wat ze horen. Wat een van de dingen die ze onder andere kunnen, vooral degenen die op vlindertjes jagen, is dat waarschijnlijk een geluidsbeeld, en dan voornamelijk een deformatie van hun eigen echo's hebben, van hoe een vlinder eigenlijk klinkt. Ze hebben dus...

C: Ja precies, dus dat je herkent, een beetje zoals wij kleuren herkennen, dat je op die manier herkent...

K: Er zijn mensen die daar een soort voor programma's voor hebben die dan laten zien dat de verstoring in het geluid dat terugkomt zodanig is dat dát moet kennelijk dát vlindertje zijn. Dan is er een vlindertje die heeft uitgevonden dat als je die vleermuizen eens wil pesten, dan moet je een geluid zoals de vleermuis maakt terug piepen. Zodat de vleermuis niet in de gaten heeft dat jij een vlindertje bent.

C: En die vlinders die doen dat? Wow.

K: Ja er zijn een paar motten die dat doen. Ik denk niet dat een vleermuis die jaagt op, hoe heten die dingen...

L: Grote beer vlinders?

K: Nee ik bedoel die beesten met zo'n staart. Hoe heten die beesten ook alweer?

C: Is er in de mens, zeg maar de relatie tussen vleermuizen en mensen, denken jullie ook een vorm van taal mogelijk? Om iets te pikken van de vleermuis, om ja, je zegt nu eigenlijk al heel veel over hoe het wereld maken, zeg maar, van een vleermuis eruitziet.

L: Nouja, kijk, één van de... Ik heb toen in de A-kerk, heb ik mensen uit, heb ik iemand uitgenodigd die blind is en geluid gebruikt ter oriëntatie op zijn omgeving. Dat is op dit ogenblik voor mensen die blind zijn, die maken ook een soort van soundscapes. Ten opzichte van een vleermuis natuurlijk een absoluut primitieve vorm. En bovendien heeft het geluid wat

zij gebruiken hele andere eigenschappen dan dat ultrasoon geluid. Dat ultrasoon is vele malen preciezer. Sneller, preciezer, alleen het rijkt veel minder ver.

C: Er is geen, in die zin is er misschien niet echt een directe communicatie mogelijk met de vleermuis.

K: Nou, de enige communicatie die ik ken met vleermuizen is wat bijna iedereen vertelt, op z'n minst één iemand tijdens een excursie, dat het vroeger in de mode was bij kinderen om een steekje aan een zakdoekje te knopen en dat naar boven te gooien en dan te kijken of de vleermuis op het steentje reageerde en dan verward raakte in het zakdoekje. Het is volstrekt duidelijk dat als je steentjes gooit, waar vleermuizen aan het foerageren zijn, dat ze daar in eerste instantie op reageren. Maar na een paar keer is het afgelopen, want die heeft die vleermuis allang in de gaten dat dat onzin is en dat beweegt wel, maar het is geen eten. Dus hij heeft daar een behoorlijk snel leereffect. Ik heb wel eens situaties dat je ergens staat te tellen waar vleermuizen normaal op dat tijdstip van de avond geen mensen tegenkomen. Bijvoorbeeld een tijdje geleden bij haar in het parkje, daar staat een groepje bomen. Daar staat een boom, hier staat een boom, en daar staat een boom, en daar staat een boom. En daartussen dwarrelden een paar vleermuizen. Toen ging ik midden tussen die boompjes staan. Want ik wilde weten om hoeveel vleermuizen het ongeveer ging. En het was volstrekt duidelijk dat die vleermuizen iets hadden van die boom stond er gisteren niet. Iets dergelijks heb ik wel eens gehad in Lutjegast, waar we, ergens boven de ramen zat een plankje of een boeideel. Het was een laag huis met een boeideel erlangs. Daar zaten grootoren en een laagvlieger en wat dwergjes. Nou zijn grootoren verschrikkelijk... nieuwsgierige beesten. Die waren dus uit die boeideel komen aanvliegen. Maar ik stond duidelijk op de route van waar ze normaal dan overstaken en dan daar ergens gingen eten. En die hebben dan ook iets van: deze was er gisteren niet. Dus dan gaan ze, dan gaan ze rondjes om je heen vliegen. Totdat ze tevreden zijn met wat ze waarnemen en dan gaan ze door. Jan Malwijk heeft dat in Midwolda bij het kerkje ook weleens gehad. Daar zit een grootoor. En dat lijkt typisch voor grootorengedrag. Die kunnen inderdaad een beetje als een kolibrie zich stabiel houden. Maar kijk, of wij iets kunnen communiceren naar vleermuizen. Ik zou bijna zeggen dat moeten we eerst eens uitzoeken hoe een pinguïnjong z'n moeder vindt of andersom, of een vleermuizenjong z'n moeder. Dat gaat over zulke snelheden van communicatie en zulke precieze dialecten. Ik bedoel, er hangen dus een miljoen vleermuiskindertjes, die hangen allemaal met z'n allen aan het plafond, met nog een hele hoop

ouders er ook nog tussen. En dan weet die ene moeder die weet het ene, waarschijnlijk heeft ze een fantastisch goed locatiegevoel, dat zal wel helpen, maar desalniettemin. Als het een goed locatiegevoel is, dan denk ik dat een plek zo groot als de [kreep?], ik weet niet hoeveel vleermuizen daarop kan, maar daar zitten er ook een paar duizend op. Dan moet je nog altijd je ene jong kunnen terugvinden. Daar snappen wij voorlopig... ik denk niet dat we dat nog meemaken, dat iemand uitvindt hoe je dat nou voor elkaar krijgt.

C: Nee... Nee... Maar bijvoorbeeld, ja, ik hoorde een keer een podcast over, dat ging over iets met ganzen, ik weet niet meer precies wat. Dan werd er een ingreep in een natuurgebied gedaan en er werd vervolgens gekeken naar hoe reageren de ganzen hierop? Doet het ze goed of doet het ze niet goed? Op basis daarvan werd dan een volgende stap genomen. Dus dat ging gepaard met goed waarnemen, goed luisteren, van wat voor impact het op gedrag heeft. En ergens zou je dat natuurlijk ook als een taal kunnen zien, toch? Het is een trage taal.

K: Nou... ja... dat is niet een opvatting van een taal. Maar als je de omgeving verandert, dan gaan die vleermuizen daar absoluut... Dat is de hele vleermuiskunde. Wij zijn al sinds 2015 bezig om het gebied langs het station Europapark te redden van, van de verwoesting die de gemeente daar heeft aangebracht. Geheel in tegenspraak met de afspraken. Maar dat komt omdat ze tegen de afspraken in de verkeerde bomen in het verkeerde zand hebben gezet, overal lampen hebben laten branden die daar helemaal niet mogen branden. Hadden ze ook een afspraak over gemaakt. Daar heeft niemand zich in die tijd iets zich gerealiseerd, want degene die dat regelde had helemaal geen verstand van vleermuizen. En... Ze hebben iets wat grotendeels een waterroute was, met een stuk bos en weer een waterroute, veranderd in...

L: Een steenwoestijn.

K: Een vijver met een verkeerde oeverbegroeiing, of liever gezegd, met helemaal geen oeverbegroeiing, verkeerde bomen eromheen, kaalslag, stenen, verkeerde bomen of helemaal niet interessante bomen. Dus daar zit een... je kan... dat heet in de wetgeving: faciliteren, mitigeren, compenseren. Mitigeren betekent: nou, het is een beetje verkeerd voor ze, maar als we nou een beetje hier en daar wat aanpassen dan kunnen ze er wel weer tegen. En compenseren betekent eigenlijk met zoveel woorden: als je alles platgooit, dan zet je er maar

een complete nieuwe infrastructuur voor die vleermuis neer. Nou, daar is natuurlijk intussen heel veel kennis over verzameld. Maar als je naar dit dossier kijkt, dan zie je eigenlijk...

L: Volkomen desinteresse.

K: Nou, dat is... de desinteresse verklaart waarom ze nog steeds geen bal gedaan hebben. Maar als je ziet wat het eerste advies is geweest.

C: En waar gaat dit specifiek over?

K: Station Europapark. Als je naar het eerste advies keek, wat dan geacht werd het activiteitenplan met compensatie en mitigatie te gaan. Nadat wij er dus discussie over kregen, zei de ambtenaar, die niks van... die is helemaal geen ecooloog. Daar zit dan iemand van stadsontwikkeling op. Die heeft alleen maar verstand van plannen en van zorgen dat het voor mekaar komt, enzovoort. Die had een aantal opmerkingen toen wij begonnen te piepen... Het was niet voorgeschreven dat er insectenrijke begroeiing zou moeten zijn. Ja, hallo... Als je voor vleermuizen de boel inricht, dan moet je niet verwachten dat een vleermuis die daar tot nu toe altijd 500 meter vliegrouete en foerageergebied had, zonder insecten kan.

L: 500 meter eten.

K: Nouja dat mag wel een stukkie zijn dat dan minder is. Maar... Dat was dus één. Twee: bomen zijn voor vleermuizen alleen maar geleiders in de ruimte. Ja er zijn vleermuizen, die ongeveer op 80 meter hoogte vliegen, grote vleermuizen die ook heel veel lawaai kunnen maken, zodat ze 80 meter naar beneden nog reflectie krijgen, die gebruiken inderdaad als ze van, noem eens wat, van het sterrenbos naar de weilanden om Groningen vinden, die gebruiken waarschijnlijk ook de huizen en ook de bomenrij, enzovoort, om hun weg te vinden naar waar het lekkere eten echt zit. Namelijk boven het weiland.

L: Ze zitten ook op een veel lagere frequentie waardoor ze ook verder kunnen komen.

K: Nouja, maar dat, he? Er zijn vleermuizen die inderdaad bomen voornamelijk als 'beneden daar', daar zijn routes in het landschap voor... De ruige dwergvleermuis, die van Estland en Letland,

over onze kusten, naar Engeland en zelfs de zee kan oversteken naar Engeland, of naar Noord-Frankrijk vliegt. Die vliegt waarschijnlijk deels via de kunsten. Maar waarschijnlijk ook via de infrastructuur vlak bij de kusten. De eerste binnendijken waar een hele hoop boerderijen en ook nog bomen staan. Dat beest vliegt 15 km per uur en heel erg hard: opzij, opzij, ik heb haast, want ik moet naar m'n volgende foerageer plek toe. Waarschijnlijk gebruiken die dus ook... dat noem je landschapselementen, he? Dus die gebruiken die landschapselementen. Dus we weten heel goed dat als je... Even op je dwergvleermuis: een dwergvleermuis is eigenlijk een heel bang beestje. En als je een weg hebt en die vleermuis heeft hier z'n plek om te slapen en daar z'n plek om te eten, wat vaak voorkomt op het platteland. Dan moet ie langs een rij bomen vliegen om bij z'n eten te kunnen komen. En het is ook wel handig als die bomen lekker eten bieden, want dan kan ie onderweg ook nog een hapje nemen. Dat is een vleermuis die heel dicht bij de bomen vliegt. Ongeveer op 3 tot 5 meter hoogte. Dus als ie hier in de straat zou vliegen, zou ie bij de onderste takken van die bomen vliegen. Die bomen zijn een beetje te hoog opgeknipt, bij wijze van spreken. Als je in zo'n route van een dwergvleermuis in de grootorde van 25 meter van de bomen er gewoon uithaalt, of iets meer, zeg 30, dan denkt die vleermuis: dat vind ik veel te gevaarlijk. Ik vlieg liever één km om omdat daar wel bomen staan, en dan ga ik weer door, dan dat ie 30 m moet oversteken, want dan is ie bang dat ie opgegeten wordt. Voor deze vleermuis, de gewone dwergvleermuis, de pipistrellus pipistrellus. Want de ruige dwergvleermuis, dat is dus dat beest wat van Estland, Letland, over onze kusten naar Noord-Frankrijk en... bovendien, die andere groep van de pipistrelli natusi, die vliegt dwars door Europa naar Italië. Dat is een beestje dat is bijna net zo groot, z'n vleugeltjes zijn 2 mm langer, hij ziet er vrijwel hetzelfde uit, hij heeft veel meer haren op z'n staart, dus hij kan waarschijnlijk ook tegen meer kou. Maar die durft dus veel meer.

C: Ja, precies, die leeft helemaal anders.

K: Nou, anders is nou ook weer een groot woord, maar... onze collega's zijn een keertje voor de mop midden in de meest kale polder van ergens daar ten noordoosten in Groningen gaan staan. En wie kwamen erlangs? Gingen ze natuurlijk wel expres in de herfst staan, want dat was de tijd dat die dwergvleermuizen langskomen. Daar kwamen dus in de middle of nowhere, van de, noem eens wat, Karel Koenraadpolder: opzij, opzij, we hebben haast. Rats, rats, rats, rats. En dan zie je, dat dus, hoewel er twee soorten zijn die heel veel op elkaar lijken. De ene durft absoluut niet een gat van 30 m over te streken, en de ander heeft er geen enkel probleem mee.

Nouja, die zijn ook met z'n velen. Helpt dat misschien? Weet ik niet. Maar, het is volkomen duidelijk, ook als je in het veld staat, bij een vijvertje hier in Groningen: de dwergjes houden zich allemaal heel dicht bij de bomen. En als er een mooie vijver is, dan zit de ruige dwerg boven op het water, want die durft wel 10m uit de kant. Dat doet een dwergje niet. Waarom kom ik hier nu op?

L: Verschil in gedrag...

K: Over hoe je de ecologie iedere vleermuis, dat leren we meer en meer en meer, heeft z'n eigen eisenpakket.

C: Ja, en in die zin, is dus, als je dan over een soort van taal van de dieren wilt spreken, dat hoort daar ook bij, zeg maar, de manier waarop de dieren...

L: Daar hoort een enorme aandacht bij, dat de één niet de ander is. Iemand die in het oerwoud is opgegroeid neerzetten in een flat in de Bijlmer levert rampen op en andersom idem dito,

K: Ze kunnen wel dus wat leren, hè. Het is wel zo dat... de dwergvleermuis komt waarschijnlijk, oorspronkelijk uit een rotsachtig gebied, hè? Je ziet in andere landen waar echt veel rotsen zijn, daar zie je ze ook in spleten zitten enzo. En die hebben uitgevonden dat... Die hebben ontdekt dat wij hier ook heel leuke huisjes hebben.

[Uitweiding over vleermuizen in Amerika, vleermuizen kastjes: waarom steen beter werkt dan hout. En voorbeeld van man die huis niet wilde isoleren, en daardoor de vleermuizen in kon zetten om dat zo te houden. Verder over de ontwikkelingen van de die niet werken. Vleermuizen zijn eigenwijs. 48:00-54:45]

C: Dus aan de ene kant blijft het voor ons heel lastig om precies te snappen wat een vleermuis nodig heeft, maar aan de andere kant is er wel voortschrijdend inzicht.

L: Nou ik denk dus dat voor mensen, mensen die dus geïnteresseerd zijn in vleermuizen, die zijn ook geïnteresseerd in het maken van die switch naar beesten die eigenlijk heel anders in elkaar zitten. En ik dat ook dat dat een deel van de poëzie is... Het is ook... de poëzie naar een heel

ander... van hoe is je wereld als je op een heel andere manier in elkaar zit? En als je de wereld echt beperkt is tot zo'n gang... dat iets wat daar dan vijfhonderd meter verderop zit, ja, dat zie je dus niet. Dat duurt een hele tijd voordat je dat een keertje ontdekt.

C: Maar in die zin is, als ik hier nog even op verder mag, in die zin is dus menselijke verbeelding in de relatie tot andere dieren ook wel heel belangrijk.

L: Ja. Ik denk ook dat de uitdaging van dit soort dieren juist die verbeelding is. Het is een uitdaging van je verbeelding.

K: Er zijn dus fotografen, die willen graag vleermuizen fotograferen. Nou, probleem één: techniek. Je moet wel heel snel kunnen fotograferen anders krijg je heel wazige plaatjes. Afgezien daarvan, daar zijn wel allemaal trucjes voor te verzinnen. De meest briljante fotograaf op dit gebied leert die vleermuizen hapjes van het water te halen. Dus die maakt een soort van klein plateautje, boven het water legt ie een... hoe heet zo'n beest? Een meelworm op. Daar zijn ze erg dol op. Lekker hap, hoef je ook niet erg hard te zoeken, in plaats van naar een mag, want die moet je dan weer vangen.

L: Lekker wit.

K: Precies. Dus... En die doet dat dus net zo lang tot dat die vleermuis in de gaten heeft dat ie als ie er een worm vanaf haalt en hij komt een tijdje later terug, dat er weer eentje ligt. Nou dat is een [lacht], dan heeft ie een platformpje, daar een meelworm, vleermuis komt zo aanvliegen, nou dan is het verder een kwestie van techniek om te zorgen dat als de vleermuis hier is je al op de camera drukt zodat als ie hier is jij een foto maakt, maar die man maakt dus fantastische foto's. Maar daar heeft ie dus heel erg goed is ie bezig om te begrijpen hoe dat beest vliegt en om hem dus gewoon zoover te krijgen, nou ik zou niet zeggen uit z'n hand eet, maar... De vleermuizen opvang die stopt die vleermuizen in een hokje. Ze hebben binnen een paar uur in de gaten hoe ze uit een bakje moeten eten.

C: Supersnel.

K: Dus als het over eten gaat en het ruikt lekker en het is... het vult je buik dan zijn ze...

L: ook helemaal niet zo schuw, dat valt best mee.

K: Nou, ze zijn wel ontsnappingskunstenaars hoor. Als je ze niet vasthoudt zijn ze zo weg. Aanpassen aan dat verrekte hokje waar ze niet uit, dan klimmen ze wel heel naar beneden om dat bakje leeg te eten.

C: Even terug naar wat jij helemaal aan het begin zij over traag denken en aandacht en wat je nu zegt over verbeelding. Het klinkt voor mij alsof je zegt: dat zijn belangrijke elementen als we een andere relatie tot dieren zouden hebben, dan moeten we daar iets mee.

L: Een andere relatie tot de wereld. Want, onlangs heb ik een boek over schimmels... Verweven leven. En dat gaat dus ook over de enorme complexiteit tussen planten, wortels, schimmels... De manier waarop schimmels voeding zoeken, want dat doen ze actief. Al dit soort dingen is een kwestie van heel aandachtig... eigenlijk jezelf even loslaten. En kijken. En het grappige is dat... Ik ben even z'n naam kwijt. Maar dat is een bioloog. Dat juist dat hele trage denken en het langdurig je ergens in verdiepen, levert ook vaak een vorm van geluk op. Het is een in die zin een tweesnijdend zwaard. En, maar... We hebben geen scholen en dergelijken die ons dat leren. Die ons die vertraging leren, het respect.

K: Nou, dat heet wetenschappelijk onderzoek bij sommige mensen.

C: Maar ook het wetenschappelijk bedrijf is nu zo opgefokt...

L: Ik heb een keer een bijenspecialist gehad, die dus op een lagere school een lezing heeft gegeven van een uur op de bso. En ik was eigenlijk verbijsterd, want na een uur stak een jongetje z'n vinger op: mevrouw, ik vind het saai. Waarop mevrouw vroeg aan de rest: vinden jullie het ook saai? Nee, de rest vond het niet saai. Die wilden best horen dat het ene bijtje heel graag in de grond zit en het volgende bijtje stokjes met hout nodig heeft en het derde bijtje... nou. Dus als die verschillen. Het is ook een kwestie van leren kijken, leren luisteren en het grappig is van dat ik merk dat op het moment dat ik bezig ben met vleermuizen onderzoek, is dat je dus geconcentreerd luistert. Dat bij wijze van spreken je gedachten op de hoogte hangen van waar die vleermuizen zijn. Het maakt je in zekere zin vrij van jezelf.

C: En daar gaat een vorm van geluk mee gepaard dan?

L: Ja. Het is ook een vorm van vrijheid.

C: Omdat je jezelf overstijgt, tot op zekere hoogte?

L: Omdat je eigen... jezelf op dat moment even niet zo belangrijk is.

C: En.. Nouja, je zegt zelf: het wordt bijna nergens aangeleerd.

L: Nee, die training van jezelf los.... Wat ons wordt geleerd is ons op heel erg op onszelf te richten. Ook met bijvoorbeeld allerlei ontspanningstechnieken is heel erg op jezelf gericht. Terwijl dit soort dingen gaat heel erg, veel meer op het richten op de ander. Op het ontmoeten van de ander.

C: Denk jij dat kerken daar een rol in zouden kunnen of moeten spelen?

L: Waarom niet? Ik bedoel... Ja. Dat kan.

C: Heb je ook een pleidooi daarvoor, of gewoon: oké, als kerken dat willen is dat mooi?

L: Nou, ik denk dat op zich religiositeit breder is dan het christendom. En dat er wel degelijk iets is als een algehele vorm van verbondenheid en normativiteit van wat is goed en wat is niet goed. Die breder is dan de religie zoals wij die op dit ogenblik kennen.

K: Nou, ik denk dat als je... ja, mijn historische besef van de kerk is niet zo erg groot, maar ik denk dat als je even terugkijkt... het absolute dieptepunt van de vluermuizenpopulaties lag ongeveer in 1980. Omdat na de tweede wereldoorlog wij mensen met z'n allen zo ontzettend leuke insecticides hebben bedacht. Van dat het enge beestje waren die je moest doodmeppen. Als een soort ongedierte, een soort vliegende ratten. En dan was er nog een vage associatie met een enge ziekte. Het gevolg was dat de... sinds de tweede wereldoorlog er rond 1980 in West-Europa nog maar 1 procent van de vluermuizen over was van daarvoor de tweede wereldoorlog. En ik zou wel eens... je zou eens even kunnen terugzoeken wat de rol van de kerken is geweest

in de discussie over milieuvervuiling in zijn algemeenheid en alle insecticides. De hele discussie die begonnen is met de dode lente dat was niet iemand die speciaal religieus was, maar die is natuurlijk op een goed moment wel degelijk opgepakt door kerken die... kijk. Jij begon met rentmeesterschap, maar uit mijn hoofd begon het ermee dat de mens heer en meester van de beestjes en van alles en nog wat was en dat hebben ze heel erg lang volgehouden. En het rentmeesterschap is iets wat ongeveer in mijn herinnering ergens in 1974 populair begon te worden. Hoewel dat door het CDA vertaald werd dat ze 30 kerncentrales nodig hadden, dus ze moesten toen nog wel een hoop leren. Maar de hele gevecht tegen totaal vernietigen van de basis van het leven door het alsmaar willen produceren en gebruiken van lindaan en eerst DDT en toen de lindaan hebben we het hier groter... de rij is op een goed moment in tien jaar tijd de hoeveelheid zware metalen tot één tiende teruggebracht. Nou zit ik toch... Ik weet niet precies hoe de rol van de kerken is geweest in die hele milieudiscussie, maar die is er volgens mij wel degelijk geweest. In de... als medeaanjager van het hele denken van, laten we zeggen de generatie van na 60 die op een goed moment begon te zeggen dat het nou maar eens afgelopen moest zijn. Het vernietigen van de aarde, de rol in de ozonlaag discussie. Ik denk eigenlijk dat de ozonlaag discussie zo prangend begon te worden dat de kerk zijn overgeslagen. Want de staten zelf hadden snel veel te snel in de gaten dat als ze daar niet heel gauw wat aan deden, dat ze bezig waren om... je eigen graf graven is in dit geval niet de juiste metafoor, maar iets dergelijks. Overigens is er al, in het kader van de leuke plaatjes, er is een beroemde foto uit de kerk in Berlikum, dat is in Friesland, waar ze al die meervleermuizen hebben. Waar ze dus ook de boel bespoten hadden om de boktor weg te jagen en toen lag de hele vloer vol vleermuizen. En wij hebben het nog niet eens zo lang geleden, waren we in Lutjegast. Nou, wat zou het zijn geweest? Ja, vooruit 15 jaar geleden, 10 jaar geleden. En toen hoorden we van mensen dat er was een of ander bedrijf met een hele grote loods en daar hadden ze blijkbaar gespoten en alle vleermuizen lagen op straat. Hebben wij nooit kunnen ontdekken waar dat over ging, maar het... dat was een bijna standaardvoorbeeld van hoe dat hele netwerk gewerkt heeft.

C: en waar het ook echt zichtbaar werd: doordat die boktor weg is, vallen die vleermuizen neer.

L: Op dit moment heb je veel meer spouwmuurisolatie waardoor dieren worden ingevangen in pur en korrels. En dat zijn hele nare plaatjes ook. En het empathisch vermogen van mensen is in wezen heel groot.

K: Nouja, maar je moet wel weten waar ze zitten he?

C: Ja precies, we zien het gewoon niet.

K: Nee, maar dat heeft iets te maken met dat die beesten 's nachts actief zijn. En als je behoorlijke muren hebt en je hoort dat gekrabbel verder niet... We komen bosjes keren bij mensen langs waar 90 vleermuizen in de spouw zitten en die zeggen: oh... en die beginnen met te zeggen: nee hoor, dat is niet zo, dat zijn... wat zei die man ook alweer.

L: Het aantal keren dat ik ergens buitengestaan heb om te tellen hoeveel er uit komen en even aanbel, want ik doe dat als werk, van ik kom uw vleermuizen tellen. Hoezo vleermuizen? We hebben helemaal geen vleermuizen.

K: Dus het heeft ook iets...

C: Maar wat denken jullie dat geschikte methodes zijn dan, om, om, dat is dan ook een politiek aspect, toch? Het zichtbaar maken van de vleermuizen.

L: Het grappige is dat ik verschillende keren ergens heb gestaan en dat dan iemand tegen me zei van: ik geloof dat het schilderen van die veer, dat ik dat toch maar even uitstel, totdat die vleermuizen daar uitgevlogen zijn.

K: Maar het politieke, één ding is dat je... mensen voor zover ze ze hebben, uitlegt... kijk we hebben vooral... in dit geval, in het geval van Liesbeth, die werkt in het aardbevingsgebied. Er is in het aardbevingsgebied en in Groningen, is er een afspraak gemaakt dat alle huizen die veranderd, geïsoleerd, versterkt, half of heel afgebroken worden, dat daar per zoveel huizen als er een echte kolonie inzit, moet die kolonie volledig gecompenseerd worden. En dan ook volledig. En niet met een berg van die maffe kastjes, maar gewoon met een... hopelijk werkzame, al of niet ingebouwde kast. Dat hier en daar een vleermuisje wordt standaard per vleermuis met vlierkastjes opgelost. Vandaar omdat het van die eigenwijze beestjes zijn heb je aan één kastje niet genoeg, enzovoort. Dus in het aardbevingsgebied is een... sommigen worden daar heel boos van. Die zeggen: er wordt wel aan de beesten gedacht en niet aan ons. Nou, daar hebben ze misschien ook wel een beetje gelijk in. Maar goed. Er is een afspraak gemaakt,

wettelijk geregeld. Er is een wet die de vleermuizen beschermt, mussen, gierzwaluwen en vleermuizen. Je kan niet zomaar gebouwen afbreken en dan net doen alsof ze er niet zijn en het gewoon maar platgooien. Daar is in het aardbevingsgebied, dat is de reden dat zij het onderzoek doet, het loopt al jaren, hebben we gezegd: jullie zoeken gewoon in het hele gebied en niet alleen maar de huizen waar je toevallig van plan bent om iets te gaan doen, worden zoveel mogelijk de vleermuizen, mussen en gierzwaluwen in kaart gebracht. Dan weet je dus welke huizen extra kwetsbaar zijn. En voor huizen die niet speciaal kwetsbaar zijn, doe je maar eens in de zoveel huizen, als je nieuw bouwt, of repareert, doe je maar extra kasten erin. Dat heet 'natuur plus' tegenwoordig. We hebben vanuit de vleermuiswerkgroep te maken gehad met deze wetgeving. Waar wij hebben zitten piepen dat wij vonden dat... het is allemaal leuk deze maatregelen, maar we wilden wel graag weten of het ook werkt. Nou... Dit is allemaal aardbevings-versterkingsgebied-operatie, dit gaat niet over mensen die toevallig hun eigen huis repareren. Dit gaat allemaal over de versterking waar de NAM of al die woonbedrijven, hoe heet dat tegenwoordig? De verplichting hebben om die versterking, slopen, muur eraf, muur er tegenaan, versterking, enzovoort. Er zijn ook mensen die het op eigen initiatief doen. Maar die zijn intussen al aangehaakt aan dat proces. We hebben er ook nog wel mee te maken gehad, want de sukkels hadden, vanwege de nationale [onverstaanbaar] een klein beetje vergeten om zulke mensen uit te leggen dat daar ook nog een paar regels voor waren. Die waren dan al vier jaar bezig om hun huis gerepareerd te krijgen. En op het laatste moment komt er een ecooloog langs die zegt: wacht u nog maar een jaartje. Daar hebben wij gered wat er te redden kon. Dat is gewoon een hartstikke stomme ecooloog, die had... nouja, afijn, never mind. In zo'n situatie, dat is een beetje een uitzondering. Maar waar wij dus gewoon voor de lol vleermuizen zoeken, zijn er mensen, die komen op een goed moment erachter dat de muur van de slaapkamer wel erg veel kabaal maakt. C.q. dat ze er niet van kunnen slapen. Of dat ze allemaal rare keuteltjes op de vensterbank hebben liggen. Erg schone mensen die vinden het heel vervelend dat ze iedere week die keuteltjes moeten opvegen. Vooral in een zomerhuisje, als ze een week niet geweest zijn, in Lauwersoog. Dan moeten ze iedere keer weer schoon, *moeten* ze iedere keer weer schoonmaken. Nou, het probleem is dat ze niet weten of dit keuteltjes zijn die de verf aantasten, of het gevaarlijke keuteltjes zijn en ze zijn zwart. En zwart is vies. Soms komen we bij mensen, dan zeggen we: dit zijn gemalen insectenpootjes. Dus ze zijn niet gevaarlijk voor de verf, ze zijn niet vies. Kijk maar, als je zo doet, dan blijft er alleen maar stof over. Ohhh is het stof zegt zo'n mevrouw dan, ohh dan is het niet erg. Wat daarvoor dus vieze zwarte keuteltjes want ze leken op muizenkeuteltjes was, is dan opeens veel minder een probleem te geworden...

C: Dus dat heeft met een kennis te maken.

K: Daar zit echt een kennis slag in.

C: En een deel van jullie werk is ook het uitleggen.

L: Ja, dat is een belangrijk deel.

K: Precies, dus als iemand ons belt, dan bellen ze eerst naar de gemeente. Ja, zegt de gemeente, doen we niet, want dat is een beschermde diersoort. Ga maar naar de vleermuiswerkgroep. Nou dan bellen ze ons op: we willen die beesten kwijt. Mogen we eerst eens komen kijken? Nou, dan komen we kijken, meestal, er was een tijdje geleden in Zoutkamp en die dacht dat hij 800 vleermuizen onder het dak had. Dat komt in Nederland helemaal niet voor. Die had ergens op het internet, had ie een filmpje gezien van een Amerikaans dak waar onwaarschijnlijk veel vleermuizen onder het dak zaten. Iemand heeft inderdaad gewoon zitten kijken naar een plaatje en die is op 800 uitgekomen. In Nederland zitten ze a. Niet onder een dak, tenminste, afgezien van een enkele soort, en b. Zitten ze keurig in een spouw en zijn het er nooit zoveel. Als het er wel 50 zijn dan zetten we een stukkie in de krant, beetje dat niveau. Dus het zijn er helemaal niet zoveel. Een ander idee is dat muizen, vleermuizen, ze zullen wel aan m'n balken knagen, weet je wel. Er zijn erg veel mensen die zijn echt bang dat ze ergens aan knagen. Nou, ze knagen niet. Dus, ja, dus, er zijn een heel aantal mensen die nog nooit van de vleermuizen hebben gehoord. Nog nooit de basics van de vleermuizen hebben meegekregen. En dus misschien wel soms last van het gekrabbel hebben. Maar meestal is het zo dat tegen de tijd dat ze last van het gekrabbel hebben, dan zitten ze er al twee weken. En als wij ze dan tellen en zeggen: nou, ja, over twee weken zijn ze weg. Mogen ze alsjeblieft twee weken laten zitten. Nou, dan wordt het wel heel wat anders. Want ze hebben het gevoel gehad dat er een kolonne van een paar honderd muizen van plan waren om het huis op te eten, bij wijze van spreken, he. Nou dan moet je soms, moeten er dan wel maatregelen genomen worden, ja. Als ze echt heel erg overlast veroorzaken, of toevallig achter een wandje gaan zitten wat ontzettend gaat stinken, meestal niet het geval, dat ze gewoon tussen twee rijen stenen zitten is er geen probleem, maar als ze ergens een gaatje vinden en ze gaan op een, hoe noem je dat? Een, een zoldertje van zacht materiaal gaan zitten, en dan gaan ze ook een beetje piesen, dan trekt dat natuurlijk in dat

zachtboard, dus dan krijg je wel wat problemen. Maar dat is echt een uitzondering. Onder normale omstandigheden willen mensen weten: knagen ze? Hoelang blijven ze? En is het vieze poep? Nou, als je dat probleem eenvoudig uit kan leggen, dan houd je nog wel situaties over waarin, ja, als er een honderd in de spouw zitten en er is, op een goed moment, een vrouwtje gaat dood en het jonkie heeft geen eten meer. Die krijgt geen eten van de burens. Dat doen alleen vampiertjes, om andere vleermuisjes te voeren. Maar andere vleermuizen doen dat niet, dus dan zit zo'n jonkie daar een beetje te hongeren en die kruipt dan naar buiten. Als die iemand dan... zo'n... halfdode jonge vleermuis op de stoep vindt, sommige mensen vinden dat doodeng. En als je een zwaar gehandicapt kind hebt die je niet kunt uitleggen die je niet kunt uitleggen dat je geen dingen van de grond moet oprapen, dan heb je een probleem. Nou, dus daar krijg je een soort grijze zone van waar wij zeggen: nou, geef ze nou nog even die ene week. En wij willen... dat heeft u niet van ons gehoord, maar je maakt het maar dicht. Je moet op een goed moment conflicten die te erg beginnen te worden, en die... weet je, we hebben eens gehad dat er iemand zo van die openslaande deuren had. Daar waren ze net precies boven het midden van de openslaande deuren gaan zitten. Dus iedere keer dat ze naar buiten wouden, met mooi weer, kregen ze zo'n halve regen van die keuteltjes naar beneden, nou, dan denk je ook bij mezelf: volgend jaar moeten ze maar een andere plek zoeken. Het moet niet al te erg worden. Maar in... nou, 95 van de honderd gevallen... Het komt zelden voor dat als je die mensen uitlegt wat het voor soort beest is, hoe die zich gedraagt en dat het alleen maar vrouwtjes met jonkies is, nou...

C: Dus jullie leggen uit, jullie brengen ook in kaart en jullie doen ook aan bewustwording...

K: Vooral.

C: Door middel van de wandelingen.

K: Nou, soms met zo'n excursie. Maar ik denk dat de meeste mensen die er echt een probleem zien zijn de mensen met een kolonie in huis en dat zijn altijd dwergjes.

C: En dat gaat om bewustwording dan. En jullie zetten je ook politiek in. Bijvoorbeeld waar jullie het nu over hadden, bij station Europa...

L: Ja het is een uitvloeisel van een... het is eigenlijk absolute noodzaak op dit ogenblik. Wat je ziet is dat die steden eigenlijk de switch nog niet gemaakt hebben naar een inclusieve wereld. Dus wil je überhaupt nog vleermuizen overhouden dan zul je moeten knokken.

C: En het op moeten nemen voor diegenen die politieke nu geen stem hebben, überhaupt niet worden gezien.

L: Dat is iets van waar Latour mee bezig is.

C: Politiek der dingen, of wat is het, parlement der dingen.

L: Nou, kijk in Groningen, kijk er zijn natuurlijk altijd situaties geweest, maar... Vleermuizen hebben een dak boven hun hoofd nodig en eten en ze moeten er kunnen komen, om het eens eenvoudig te formuleren. Nou, dat eten werd dus in de jaren, tussen 1945 en 80 gewoon vergiftigd, dus dat hielp niet erg om dan te overleven. En toen waren ook al een hoop huizenbouw, waar er niet zo erg aan vleermuizen werd gedacht. Dus en als ze dan ergens zaten dan waren ze lastig en dan moesten ze weg en dan moest je, en dan werden ze allemaal dichtgemaakt die huizen. Je hebt nu veel meer het probleem, dat die vleermuizen, daar leven wij mee samen, maar als iemand dan vindt dat het huis geïsoleerd moet worden, dan is ie soms niet op de hoogte van het feit dat we met z'n allen afspraken hebben gemaakt omdat dus te voorkomen dat die vleermuizen in het nauw komen. Ja dat is een kwestie van ook deels, of de provincie en de woningbouwverenigingen en particulieren, want die weten het heel vaak niet, dus dat tussen de oren krijgen. Nou, dat... Wij kunnen niet erg makkelijk tegen particulieren procederen. Maar als een particulier ons opbelt en zegt de woningbouwvereniging is van plan om mijn kolonie te mollen, dan staan wij... dan bellen we de woningbouwvereniging op. En meestal, want die weten natuurlijk dondersgoed hoe de wet in elkaar zit, luisteren ze daar vrij goed naar. Nou, dat is echt de verworvenheid van de laatste twintig jaar. Nou, misschien minder, want de provincie Groningen is pas sinds 2017...

C: Het is dus in die zin al best wel een lange strijd die jullie voeren. En, waar ik ook wel naar benieuwd naar ben is hoe... hoe doen jullie dat? Hoe houden jullie dat vol? Zien jullie daar een soort ontwikkeling in? Maar wat je zegt bijvoorbeeld over dat Latour hier nu over schrijft...

L: Ik denk dat opgeven geen optie is. Dat is... We zitten feitelijk gezien in een oorlog. Ik wil het niet anders... Het is een oorlog waar we inzitten. En... opgeven is geen optie.

K: Nou, het is wel een optie, maar dan verlies je het zeker.

C: Ja precies. Maar hoe organiseren jullie je? Hebben jullie een soort activiteiten om elkaar ook te ondersteunen hierin? Want bijvoorbeeld, ik heb ook met Anja gesproken en op een gegeven moment werd het voor haar echt teveel.

K: Ja, maar daar was een reden voor.

C: Ja, maar hebben jullie daar technieken voor? Daar ben ik benieuwd naar.

K: Nou, wat bedoel je? Tegen mekaar zeggen van de moed houden of hou je niet overspannen wordt?

C: Ja, of een vorm van gemeenschap. Het lijkt me dat dat ook onderdeel is van die politiek, toch? Begrijpen jullie een beetje wat ik bedoel.

L: Ik begrijp wel wat je bedoelt, maar we hebben het niet.

K: Nou, dat hangt van je opvattingen van het coördinatorschap van de vleermuiswerkgroep af [lacht]. Nou, ja en nee. Het is niet een verschrikkelijk bewuste strategie. Maar het is duidelijk wat er allemaal gaande is. Nogmaals, het veld is aan het verschuiven, he. Toen wij begonnen, toen ik erbij kwam in 1995, de hele vleermuisbescherming dateert van 1985, dat de allereerste groepjes zijn begonnen. Die zijn met z'n allen begonnen en dat heeft bijna twintig jaar geduurd, om zoveel mogelijk die vleermuizen op de kaart te zetten. Nou, toen kregen we langzamerhand wetgeving die echt eiste dat mensen niet zomaar van alles en nog wat gingen doen en of het nou afbreken van fabrieken is of huizen isoleren of van wegen aanleggen. Daar moet je toch eigenlijk wel eerst a. Onderzoek doen en b. Zeggen hoe je als je vleermuizen tegenkomt, dat dan compenseert. Nou, daar... wij zijn zo lang bij deze branch betrokken, maar daar zie je dus dat er een heel, laten we zeggen, tak van, van industrie ontstaan is, van zogenaamde groene bedrijven. Dat gaat natuurlijk niet alleen maar over vleermuizen, maar dat gaat ook over

zeldzame planten, egeltjes en marters, en hoe noem je dat, korenwolven, en... badgers en otters, you name alle dieren maar die ook de klos worden van, van ons gedrag. Daar is wetgeving voor en die industrie, die wordt natuurlijk, dat is niet meer vrijwilligers werk he? Als je hier de ringweg moet onderzoeken, worden er zesman personeel opgezet, die dag en nacht werken ongeveer om dat allemaal in kaart te brengen. Dus dat wordt in toenemende mate professioneel gedaan, maar zoals alles in deze wereld zijn er mensen die de zaak oplichten en mensen die serieus werk nemen. Wij zijn betrokken als het over politiek gaat. Daarvoor deden we eigenlijk vooral inventarisatiewerk en voorlichtingswerk, enzovoort. Daarvoor deden we niet zoveel aan politiek, toch? Nou, dus, we zijn wel betrokken geweest bij die discussie over het aardbevingsgebied. Dat was 2015, 16, dus onze betrokkenheid dateert eigenlijk vanaf dat de provincie het bevoegd gezag is geworden. Want daarvoor zat het bevoegd gezag in Den Haag en had je, nouja, waarom weet ik niet, maar op een of andere manier hadden we er niet zoveel mee te maken. Nou waren er altijd al dingen. We hebben in 2013, nou, we zijn eerder begonnen. We zijn expres een stichting geworden omdat het allermooiste winterverblijf in de hele provincie Groningen in een steenfabriek in Weerduim ligt. En dat was al jaren bekend, sinds '85 weten we dat daar vleermuizen zijn. Het zijn er niet zoveel en naarmate de verwaarlozing toesloeg werd het erger. Maar we wisten dat er een dag zou komen dat we daarvoor moesten gaan liggen. Want dat, he? De verwaarlozing nam toe, dat was gewoon een speculant en die speculant wou dat fabrieksterreintje het liefst voor zo duur mogelijk als gebouwgrond voor huizen verkopen. Dan weet je dat het intussen tien keer zoveel waard is geworden. En dat dus de steenoven dan weg moest. Nou, daar hadden wij een ander genuanceerd idee over. En een winterverblijf is hartstikke beschermt. De wet beschermt eigenlijk voornamelijk verblijven en andere dingen eigenlijk nauwelijks, maar goed, dit terzijde. Dus we zijn in 2013, toen kwam er een nieuwe eigenaar. Weer een speculant. Weer iemand die gokte dat het wel tien keer zoveel zou opbrengen. Nou, toen hebben we daar knap, laten we zeggen, ruzie mee gekregen. De gemeente Loppersum opvoeden was niet eenvoudig, zal ik maar voorzichtig zeggen.

L: Nee, dat was zeker niet eenvoudig.

K: Die deden werkelijk... En de eigenaar was nog erger. Dus daar hebben we alles uit de kast getrokken, met het bevoegd gezag uit Den Haag, die het helemaal met ons eens waren. Dus die man heeft de meest verschrikkelijke boeteregeling gekregen. En dat is gered. En uiteindelijk, God zij geloofd, heeft het Groninger Landschap het overgenomen. En nou, dan verschuift de

aandacht dus een beetje. Want toen begonnen er eerst mensen te zeggen: oh leuk, leuke ruïne, laten we daar een ruïne van maken, maar dat was niet helemaal ons idee over dat dat een ruïne moest worden. Wij willen dat ie dan wordt opgeknapt en dat dit definitief het allermooiste vleermuizenverblijf van de hele provincie Groningen wordt. Want waar krijg je nou een gebouw met muren van twee meter dik. In België staat zo'n ding en daar zitten 300 vleermuizen iedere winter in. Nou heb je er meer van die vleermuizen dan hier. Dus ik durf het niet zo hardop te zeggen... Maar de potentie van dit gebouw is waanzinnig. En aangezien er in de hele provincie Groningen nauwelijks iets is wat er zelfs maar op lijkt, behalve de A-toren, moet ik dan onmiddellijk zeggen. Maar daar zitten dwergjes is en geen watervleermuizen. Nou, afijn. Dus daar zijn we toen mee begonnen. Daar hebben we een beetje het klappen van de zweep geleerd. Toen kregen we de ringweg. Nou, de ringweg was een schoolvoorbeeld van een groen bureau wat de kantjes er ontzettend vanaf liep. Toevallig het meest belangrijke stuk waar een aantoonbare route van vleermuizen was en waar gewoon aan de overkant een verblijf had moeten zitten, dat ze niet bekeken hebben. Want dat zat net, weet je, dan gaat het zo: dit is de weg en dan is dit het onderzoeksgebied. En als er dan daar een kolonie zit, dan hoeven we dat niet te onderzoeken, want dat stond niet in onze opdracht. Nou, toevallig wisten wij dat hier een hele grote kolonie was, die daar wou foerageren. En het grappige is dus ook hoe de panelen verschuiven. Wij zijn ontzettende ruzie gaan maken, vooral omdat, of ruzie, we hebben geprocedeerd tot we erbij neerlagen. Hier zat een hele grote kolonie. En dit wouden ze helemaal vernietigen. Dat is een stuk tussen de ringweg en de A28 he? Die Julianavijver, naast het zwembad. En het grappige was, dat omdat de verblijfplaats beschermd wordt, maar waar je niet één op één... er had niemand een rood draadje aan die vleermuizen geknoopt om te zeggen dat ze daarnaartoe gaan. Dit wouden ze eigenlijk niet beschermen. Maar we hebben zoveel kabaal gemaakt dat de FWO, dus die staatsdienst, rijksdienst, die zei op een goed moment: hmmm, jullie hebben misschien eigenlijk wel gelijk. Want niet alleen zijn er hier dwergvleermuizen, maar er is een vijvertje en daar is ook een vijvertje en daar is een vijvertje en dit waren de vijvertjes bij station Europapark. En al die vijvers gaan achter mekaar op de fles omdat er zo nodig in Groningen van alles en nog wat gebouwd moest worden. Ja, dat is eigenlijk toch niet zo de bedoeling. Want in het midden ligt Sterrenbos. En die vleermuizen vlogen dus zo via de Kemkesberg waar daarna de DUO-gebouw moest komen en nou, de kemkesberg woonrups en hier weer een grote... En dan vlogen ze hierlangs, zo. Dus deze vijvers waren aangetast. Hier was er eentje, die was al van de kaart verdwenen omdat het gedempt moest worden voor de nieuwbouw.

[K. Praat door over de verschillende vijvers en leefomgevingen van de vleermuizen, over netwerk dat leefwereld van vleermuizen uitmaakt. Rijksjuristen kozen de kant van vleermuizenwerkgroep. Nieuw bedrijf heeft nieuwe rapport geschreven over positief effect van maatregelen voor dwergvleermuizen. Maar ging over watervleermuis. K. ziet nog een hoop problemen aankomen rond station Europapark en de ringweg en gebied rond Suikerunie.]

C: Maar dat laat dus eigenlijk precies zien wat jij net zei over dat de stad niet de switch gemaakt naar inclusief denken, dat we die perspectieven van al die andere soorten niet worden meegenomen.

L: De ruimtelijke ordening hier in Groningen... We hebben hier een traditie van een hele kleine club beslissers... En, euhm... En ook een mannencultuur die vooruit wil. En dan het technologisch denken uit de vijftiger jaren, eigenlijk.

K: Nou, groen is groen behang. En het gaat niet over natuur en niet over inclusiviteit... Maar...

C: Oké, ik wil dit hier eventjes afsluiten.

K: Sorry, het is wel duidelijk waar het over gaat.

C: Ja, precies, en ik vind het vet interessant en ook fijn dat je zoveel in de details treedt. Want dat laat voor mij precies zien hoeveel werk erin gaat zitten en wat een passie en doorzettingsvermogen er voor jullie ook in gaat zitten.

K: Maar binnen de groep, even voor de duidelijkheid, we hebben een adreslijst van ongeveer dertig mensen. En we hebben een niet publieke adreslijst waar er nog eens een stuk of 15 opstaan. Maar dat zijn allemaal experts. En die experts willen niet geassocieerd worden met de werkgroep, want als je te kritisch bent bij de gemeente Groningen, dan krijg je geen werk. Dus de werkgroep zijn de echte vrijwilligers. Voor zover ik probeer om coördinator te zijn, is het wel zo dat ik niet probeer om... dat ik zoveel mogelijk probeer om alle werkzaamheden te verdelen. Naarmate mensen dat aankunnen, tijd hebben. Ik bedoel, er is er eentje die moet soms om vier

uur uit z'n bed. Die moet je verwachten dat ie tot 10 uur 's avonds nog wat gaan doen. Tenzij het weekend is en je op zondag kan uitslapen, he? Zulke dingen.

C: Oké, ik zou ter afsluiting even kort van jullie... daar ben ik ook gewoon benieuwd naar... willen weten wat in jullie relatie met vleermuizen het meest waardevolle, of het meest verrassende, of onverwachte is wat jullie zijn tegengekomen. En je mag er rustig over nadenken.

K: Het zijn miljoenen jaren oude beesten, in termen van hun ontwikkeling. De huidige vleermuizen zijn nog bijna identiek aan de vleermuizen die vijf miljoen jaar geleden rondvlogen. En de vleermuizen zijn heel snel ontstaan na het uitsterven van de dinosaurussen en dat was 16 miljoen jaar geleden, of was het 60? Ik vergeet het altijd, nouja. In ieder geval: ze zijn ontzettend oud. En ze hebben al die tijd zich weten te handhaven. En dus het is wel heel verbazingwekkend dat wij ze met z'n 7 miljarden zo dom met z'n allen bezig zijn, dat we ze niet de ruimte gunnen. Maar dat geldt natuurlijk ook voor de olifanten, de tijgers, you name it. Dus in dat opzicht is het meer een symbool voor iets en ik kan me nou eenmaal niet tegelijkertijd ook met de olifanten en tijgers bezighouden. Ik doe een beetje aan wolven, maar daar houdt het mee op. Dus, het is al moeilijk genoeg om één soort een heel klein beetje te helpen. En, het is vooral redden wat er te redden valt. En het is verbazingwekkend, dat is de andere kant, dat die beesten zo verschrikkelijk opportunistisch zijn. In positieve zin dat ze soms dan toch altijd nog een verbazingwekkend, toch weer een oplossing weten te vinden, om... voort te bestaan, weer ergens anders een plek te vinden. He, je jaagt ze uit de stad en dan zitten ze bij de Suikerunie. Maarja, als het zo doorgaat, dan zitten ze binnenkort zitten ze ergens anders waar ze helemaal niet meer... dus afijn. Dus de flexibiliteit van de soort die het al zo verschrikkelijk lang op deze aarde heeft volgehouden is verbazingwekkend. Maar de andere helft van dat verhaal is: als wij ze niet... Er is een beroemd verhaal van een meneer, ik zal de details kort houden, maar er is een tequila vleermuis. Dat is een vleermuis die zich specialiseert in de cactussen waar je tequila van maakt. Als je die vleermuis niet hebt, dan kan je ook geen tequila meer produceren. Op hoofdlijnen. Ja, je kan het allemaal kunstmatig bevruchten enzovoort. Er is een man, die heeft de hele route van de, van die vleermuis, van Zuid-Amerika tot ver in Noord-Amerika, heeft ie de hele route afgezocht, heeft alle verblijfplaatsen en grotten enzovoorts, waar dat beest moet rusten op zijn tocht van noord naar zuid en weer terug, allemaal beschermd. Die heeft dus eindeloos veel voorlichting, conservatie, wetgeving, bescherming, enzovoorts, voor elkaar gekregen. En die heeft bijna, nou, ongetwijfeld niet in z'n

eentje, maar bijna in z'n eentje die vleermuizen van de ondergang weten te redden. Nou, dat vind ik heel bijzonder.

O: Hij is een echt een groot fan van tequila dan.

K: Nou, hij had natuurlijk wel de mazzel dat het een nuttige vleermuis is. Dus mensen zijn wel een beetje zo dat als het nuttig is, dan willen ze misschien iets meer doen. Ik denk dat het een beetje moeilijk is om mensen uit te leggen dat als je de vleermuis die de baobab bomen bevrucht, dat als je die uitmoordt dat je ook geen baobab bomen meer hebt. Misschien kan je een baobab bomen clubje oprichten om die vleermuis ook nog te redden.

C: En voor jou, Anja, euh, Liesbeth, sorry.

L: Ik ben heel erg gefascineerd door dat geluid ook. Door dat gebruik van het geluid. Door die hele andere wereld. Euhm. En ik vind het ook als je 's nachts buiten bent. Euhm. En hoort wat er toch allemaal om je heen vliegt. En je verbeeldt van wat, van wat dat leven is. Dat vind ik fascinerend.

C: Mooi.

K: Dat is ook absoluut het leuke aan inventariseren. Je komt gewoon in een andere wereld terecht.

C: Precies, ja.

L: Ja, een van de momenten die ik heel erg mooi gevonden heb, dat was toen we bij Anja vandaan kwamen. We hadden twee grootoortjes die we in het, in het sterrenbos loslieten. Dat je dan eventjes die vleermuisjes als een soort kolibrietjes in de lucht ziet hangen, zich zien oriënteren, van waar ben ik nu eigenlijk. Eerst bewegen die oortjes zo van: waar ben ik? Wat hoor ik hier eigenlijk? Wil ik hier wel zijn? Euh. En zich dan dus... En dan dus verdwijnen dat bos in. Ik vind dat... dat is echt fascinerend.

C: Ja, ik begrijp het helemaal. Alright. Nou, dankjulliewel. Ik denk dat het genoeg is voor zo.

7.2 Interview met A.

C: Ja, want ik ben vooral dus geïnteresseerd in die intieme relatie die jij met die vleermuizen hebt.

Ja, je bent de enige die ik ken die op zo'n manier... ja, misschien ben je wel de enige in Nederland, toch?

A: Nou, er zijn er nog wel een paar in Nederland die het wel doen. Maar die paar die in Nederland zitten, die hebben of inheemse diersoorten, dus flora en fauna idee, of dat ze zeg maar echt gespecialiseerd zijn in vleermuizen. Maar dat zijn er echt maar ik denk in totaal twee of drie in Nederland die echt vleermuizen doen.

C: Ja, en ja, jij hebt nu 22 jaar heb je voor vleermuizen gezorgd, maar hoe ben je eigenlijk in eerste instantie...

A: Nou het begon eigenlijk... Een buurvrouw van mij, toen woonde ik hier nog niet, toen woonde ik aan de andere kant van het dorp, heeft toen een vleermuisje gevonden. En die had zoiets van: Anja is wel wat met dieren, dus huppakee maar naar Anja toe. Dat bleek dus een jonge laatvlieger te zijn. Echt een heel jong diertje van, nou, ik denk dat iet krap aan een week oud was. En ik had zoiets van: wat moet ik... hoe moet ik zo'n diertje verzorgen? Je weet natuurlijk wel een beetje iets. Dus melk, om de zoveel uur, basisingen weet je altijd wel. En toen heb ik Marjan Oosten opgeroepen en die was toen de vleermuizenopvang van Groningen. En die is ondertussen overleden aan kanker vijf jaar terug. En die had zoiets van: ja, maar ik ben ook net begonnen. Ik zei: weet je, ik heb net een zoontje, dus dat voedsel weet ik wel. Ik zei: als jij zorgt dat ik voedsel krijg, dan wil ik het wel doen. Dus die heb ik toen verzorgd. En dat was zo'n leuk diertje. Ging op je hand zitten, lekker tegen je tetteren. En zodra je je hand in de kooi... ik had hem in de emmer, op een kruikje. Nou, zodra je je hand erin deed was het al gelijk op je zitten en echt je aankijken en een beetje knuffelen willen. Nou, dan denk je van. En zo'n mysterieus wezentje wat eigenlijk in de nacht leeft komt bij je en gaat met je knuffelen. Dus ik heb echt de eerste vier weken gedaan, van dat kleintje.

C: Ja en je werd eigenlijk... dus je had zelf een kleine zoon, zei je...Eigenlijk kreeg je met die vleermuis nog een kindje erbij zeg maar.

A: Ja, of ik nou een kind opvoedde of een jonge vleermuis, in principe is het hetzelfde.

C: Denk je dat het uitmaakte dat je toen net zelf een jong kind had, dat je daardoor...

A: Nee, want ik heb altijd iets met dieren gehad. Vroeger heb ik ook bij een dierenwinkel gewerkt en die hadden cavia's op een gegeven moment en dan kwam de moeder ervan te overlijden en toen had ik drie caviaatjes onder mijn beheer. Dus ook met drinken geven en alles. Eén heeft het ervan gered, dus die liep mij door het hele huis heen. Dus ik heb altijd al iets met dieren gehad.

C: En toen opeens kwam die vleermuis op je pad, zeg maar.

A: Dus, nouja, dan krijg je een beetje een naam van jong dieren. Dus eerst werden de jonge dieren bij mij gebracht. De volwassen dieren deed zij dan. En toen dat jong dier vier weken was, toen heeft zij het overgenomen. En zij heeft eigenlijk het vaste voedsel gedaan. Kijk, want daar had ik dus nog geen ervaring mee.

C: Dus als ze in de pubertijd kwamen, zeg maar, dan gingen ze naar haar toe.

A: Er was echt een heel mooi jong laat vliegertje, mooi kraagje zo om de nek heen, en die zat jou zo aan te kijken, die kwam gelijk op m'n hand zitten zo van: ooh hee maar jou ken ik. Dus toen hebben we hem weer daar bij mij vrijgelaten. Dat was wel heel uniek hoor, de eerste. Ja en sindsdien krijg je eigenlijk een naam. Dus de jongen werden bij mij gebracht. En toen werd Marjan ziek, die, die, aan kanker. Dus toen heb ik het van haar overgenomen. Dus langzaam krijg je een naam en dat wordt alles gewoon bij je gebracht. Dus ik ben eigenlijk van tien vleermuizen in het begin toen ik begonnen ben tot aan het eind 232 per jaar.

C: Ja, dat zijn echt onvoorstelbare aantallen. En die had je hier in je huis?

A: Ja gewoon in kooitjes. Ik heb daar ook nog kooitjes staan. Twee dwergjes, zeg maar. Dus ik er hier op een gegeven moment, ik had een wat hogere kast, dus ik had er hier op een gegeven moment had ik haast wel tien hokjes staan dan.

C: Ja gewoon hier in je woonkamer!

A: Ja, maar dieren, kijk, op het moment dat ze bij mij komen, dan mankeren ze iets. Op het moment dat ik zie dat ze een gevaarlijke ziekte zoals rabiës kunnen hebben, dan komen ze ook bij mij in quarantaine. Gewoon ook echt in de emmer. Daar komt ook niemand anders bij. Maar al mijn, wat hier leeft bij mij, weet gewoon: dit is mijn ding, hier blijf je vanaf totdat ik zeg dat je eraan mag komen. Punt. Er kwam natuurlijk ook altijd wel vriendjes langs. Reuze interessant, vleermuisjes kijken. Maar mijn zonen wisten altijd: pas als mama erbij is, dan mogen we gaan kijken. Eerder niet. Dus ik heb er eigenlijk nooit geen problemen mee gehad.

C: En hoelang blijven die vleermuizen dan ongeveer?

A: Nou, dat is heel gemiddeld natuurlijk. Want een jong dier blijft wel tien weken bij mij, totdat ie teruggeplaatst kan worden. Maar ik heb een dier, die heb ik misschien een kwartier hier in de opvang zitten. En die bekijk je even, omdat ze door een dierenambulance hier gebracht worden. Dus je bekijkt ze even en dan denk je: nou, daar mankeert verder niets aan. En hij eet goed en hij drinkt goed en... Dan vind ik gewoon dat ie lekker weer naar buiten kan. Meestal is het zo, de speciale soorten werden wel gelijk teruggebracht. Dus meestal wachtte de dierenambulance hier even en dan namen ze die weer mee terug. Dus dan werd het weer op de locatie uitgezet waar hij vandaan kwam. Ja, als ik een jonge dwerg heb en die is hier een tijdje en ik weet niet meer, ja, ik weet wel waar ie weg komt, maar je weet niet... ik kan niet garanderen dat de kolonie daar nog zit waar ie wegkomt. Dus dan liet ik hem liever hier vrij. Ik heb hier natuurlijk een hele mooie omgeving.

C: En je weet ook gewoon wat voor kolonie hier zit.

A: Ja, hier zitten sowieso laatvliegers hier zitten de dwergen, de ruige dwergen zitten hier wel.

C: En als je dan een gewond diertje hebt en je zet die hier weer uit, wordt ie dan onderdeel van?

A: Ja eigenlijk wel. Je kunt eigenlijk wel zien, vooral jonge dieren werden heel snel altijd wel opgenomen in een kolonie. Je kon echt zien dat volwassen dieren eigenlijk zo'n jong dier op komt halen, of mee gaat vliegen. En dus dan weet je gewoon: dat is goed.

C: Wow, lijkt me best wel bijzonder als je dan met zo'n dier daarheen komt en die vrijlaat en dat er dan andere dieren komen om hem op te pikken.

A: Ja, ja, ja. Ik heb er een keer een vrijgelaten, zeg maar, bij de school hier verderop. Dus dat kleintje zat echt zo te kijken en je zag echt volwassen dieren aan komen vliegen. Die gingen dus waarschijnlijk roepen, dat kan ik horen. Die gingen dat jong dier roepen en vervolgens was... beseft dat jong dier: hé ik kan hier vrij. Dus die vloog. Ja maar ik ben bekend, dus die vloog bij mij in de buurt. En toen zag je echt dat volwassen dieren het diertje weer op komen halen Nee, hup, nu mee. Dus dat is wel heel apart hoor Dus dat is heel uniek eigenlijk.

C: Het voelt alsof jij een soort tijdelijke adoptiemoeder bent.

A: Tijdelijke adoptie en dan weer terug naar de natuur, huppakee. Kijk, ons streven is wel van alle dieren wat wij opvangen gaat de natuur weer in. Mocht dat niet zijn, ben ik wettelijk verplicht om dieren in te laten slapen. Kijk er zijn natuurlijk wel een bepaalde unieke gevallen van dieren dat jij grootgebracht hebt. EN ja, dat... Ik heb een rosse vleermuis tien jaar lang gehad. Die is bij mij groot... die is bij mij zelfs geboren en grootgebracht en ja, die kon niet terug geplaatst worden in de natuur want z'n armpje had een vergroeiing. De moeder vloog wel weer, die vliegt alweer bij Rolde, die heb ik bij Rolde vrijgelaten. Maar hij kon de hoogte niet krijgen. Dus nouja, dan is het gewoon een vleermuis waar je hier... ik heb zeg maar, omdat ie toch wel z'n beweging nodig heeft, gingen we in het weiland staan en dan kreeg ie van mij een aansporing en m'n zonen stonden aan de andere kant. En dan was het echt zo van: huppakee! Nou dan fladderde die halverwege, nou en vervolgens weer terug. Ja dan ging ie naar beneden toe. Hij is één keer in de sloot beland en toen is m'n zoon er maar bij in gesprongen. Huppakee, die vleermuis moet er weer uit! Dus gingen wij dus frisbeeën met een vleermuis.

C: Ja dat is een grappige manier van voorstellen. Maar hij kwam altijd weer terug dan?

A: Ja, ja ,ja.

C: Ja want voor zo'n dier dat hier dat bij jou opgroeit is dat gewoon de hele wereld zeg maar, hij weet niet... Hij kent jou en hij kent de plek hier.

A: Ja hij weet niet beter. Dus dat is best wel heel uniek. Die is nu wel overleden dan. Dus dat... ja. Dus het er helemaal vanaf, hoelang ze bij me blijven. Ik heb ook een ontheffing om dieren langdurig te houden, naar mijn inzicht.

C: Nouja, gelukkig, dat je daar zelf...

A: Ja maar je kunt niet verwachten van een dier dat een wond heeft, dat die teruggeplaatst kan worden binnen 24 uur. Dat kan niet. Er zijn ook biologen die dan zeggen: ja maar de natuur is wel dat ze dan doodgaat. Ja maar een vleermuis is meer door toedoen van ons beschadigd of door een kat, dan dat ie in de natuur beschadigd wordt. Dus het is door toedoen van ons dat ie beschadigd wordt.

C: En dan zeggen wij: het is de natuur dat ie gewoon doodgaat.

A: Ja en dat struist... dat zijn echt twee tegenpolen eigenlijk.

C: Ja, en in die zin is het ook uit empathie voor de vleermuis dat je zegt: ik weiger om hem gewoon dood te laten gaan.

A: Ja, maar er zijn ook wel dieren en die komen bij mij en die geven eigenlijk al op. En dan ga ik niet meer alles eraan doen.

C: Dus dan zie je dat het dier het opgeeft?

A: Ja dus dan zet ik hem gewoon rustig op een warm kruikje. Dan mag ie zelf gaan. Dus dan is het niet zo dat ik hem dan in laat slapen. Dus dan mag ie uit zichzelf doodgaan. Kijk, dat heb ik dan ook. Maar dan gebeurt het wel in een rustige omgeving.

C: Precies. Dan is het een soort van palliatieve zorg.

A: Ja, ja. Gewoon eigenlijk [onhoorbaar] zorg dat ie dan krijgt. Kijk en dan hoef ik hem niet in te laten slapen terwijl ik zie dat ie zelf gaat.

C: Hoe zie je dat dan aan een vleermuis?

A: Ja, door z'n toedoen. Door down, niet willen eten, niet willen drinken. De ogen hebben dan een bepaalde stand. Ja, dat is de ervaring, dat voel je gewoon aan. Nou, dan zet ik hem gewoon rustig op een kruikje en dan denk ik van: ga maar. En dan mag ie zelf gaan. Ook dat is een natuurlijk proces, het sterven. Kijk als het zware wonden zijn en alles, dan vind ik het een ander verhaal. Kijk, een dier niet laten lijden.

C: Eigenlijk ook een beetje hetzelfde als bij mensen.

A: Ja, wij hebben nu wel de keuze wat meer voor euthanasie. Die keuze krijgen we steeds meer om dat zelf te doen. Maar vroeger was het gewoon van: eigenlijk moest je sterven en ondanks... eigenlijk vind ik dat ontierend. Ik bedoel: een mens die moet eigenlijk met pijn sterven, terwijl een dier, wij ervoor kunnen kiezen een dier in te laten slapen terwijl ie pijn heeft.

C: Ja, in die zin is het beter voor het dier. Dan hebben de vleermuizen het ietsjes beter dan sommige mensen.

A: Ja, eigenlijk wel. Of de andere dieren ook. Als mijn katten het echt niet meer doen, die krijgt een herseninfarct of iets in die richting, dan kies je er gewoon voor een dier in te laten slapen. Het zijn niet altijd leuke keuzes, maar die keuzes zijn er wel.

C: En, ja, ik ben benieuwd, wat voor soort verbinding met die vleermuis, zeg maar.

A: Euh, die bij mij komt te overlijden?

C: Ja, precies. Dat zijn best wel grote beslissingen ergens, het gaat over het leven en de dood.

A: Ja, maar dan kies je eigenlijk voor het dier. Je kiest niet meer voor jezelf. Kijk, wij willen alles eraan doen om het dier te behouden. Maar om een dier met pijn te laten lijden dat is eigenlijk voor de mens. Voor de emotie van de mens. Ik bedoel, een natuurlijk proces zou zijn dat een dier in de natuur komt te overlijden, dat het een plekje zoekt, dat het zich kan terugtrekken en die komt gewoon te overlijden. Dus eigenlijk, wij kiezen, de emotie is dan voor jezelf.

C: Dus daar moet je soms een beetje afstand van nemen?

A: Daar moet je afstand van nemen. En dus, dan moet je kiezen wat is beter voor het dier en niet voor de mens. En dat is soms een lastige keuze. En tuurlijk vind ik het niet leuk om een dier in te laten slapen. Dat is gewoon niet waar het een opvang voor is. Een opvang is om het dier te herstellen. Maar je krijgt hier ook hele oude dieren binnen, die de tandjes bijna niet meer in de mond hebben zitten. Ja, waar kies je dan voor? Dus dan kies je eigenlijk voor... Nouja, dan is het gewoon bejaarden zorg die je hier geeft. Dan krijgen ze van mij de madepopjes, de inhoud van de madepopjes. Dan voed je gewoon zo'n dier een tijdje. Nou, dan gaat ie vanzelf.

C: Dan hebben ze een rustige oude dag, zeg maar.

A: Ja, ja. Die heb je dan.

C: Denk je dat je een beetje dichter bij die vleermuizenrealiteit bent gekomen in die 22 jaar?

A: Ja, maar je weet wel wat eigenlijk de natuurlijke... natuurlijk iets is... natuurlijke leef... leefgebied, leef instantie van een dier. Dus net zoals een dier soms bij mij binnenkomt vlak voor de winterslaap, komt ie ook in de winterslaap. Dus ik heb een half jaar vleermuizen in de garage in de winterslaap gehad. Dus het blijft wel altijd een inheemse diersoort. Het is een wild dier. Dus dat beschouw je ook als een wild dier. Dat beschouw je niet als een huisdier. Dan moet je een hond of kat nemen, zeg ik altijd. Een dier mag ook niet... Een inheems dier mag ook officieel niet als huisdier gehouden worden. Dus daarom houd je wel dat leefritme aan van een vleermuis. Dus je kunt zien dat aan het eind van een zomerperiode dat ie molliger wordt. Dus dat ie dan eraan toe is naar de winterslaap. Dus dan zet je hem ook echt in de winterslaap.

C: En dan moet ie naar een koudere plek omdat ie anders te veel energie verbruikt?

A: Ja en een vleermuis bouwt ook de vetten op in z'n lichaam. Plus dat ie de vetopslag heeft. Wij noemen dat dan bruin vet. Je hebt wit vet, dat zit in de spieren allemaal, je hebt bruin vet dat zit achter in de nek. En dat zorgt er ook voor... dat gaat ook naar alle ingewanden. Dus dat kapselt alle ingewanden in om te zorgen dat het niet bevriest. Dus, met andere woorden, als ie niet in

winterslaap gaat, pot dat op en dat verstikt dan de ingewanden. Dus daarom moet een dier ook naar de winterslaap toe. Dus dat is echt een half jaar hebben ze bij mij in winterslaap gezeten. Ik heb er nu nog een paar in winterslaap. Half winterslaap. Jullie mogen straks wel even kijken hoor.

C: Leuk!

A: Want het is nog te koud! Ik heb de buitenkooi al klaar voor hem, maar het is nog te koud. Vanmorgen vroor het nog. Het wisselt te veel.

C: Wat ik fascinerend vind aan vleermuizen is dat ze zeg maar zo buiten onze waarneming vallen. We horen niet het geluid dat ze maken. En zij vliegen op het moment dat wij het niet kunnen zien. Maar voor jou, juist omdat je zo voor ze hebt gezorgd en voor ze zorgt, zijn ze wel heel zichtbaar.

A: Ik ga ook geregeld 's avonds in de zomermaanden even met een bat detector even door het dorp heen, om te horen wat er allemaal is. Dan kan ik ook allemaal zien wat er allemaal aanwezig is op dat moment. En dan heb je ook weleens mensen en die vragen: wat ben je aan het doen? Oh, zeg ik, ik ben mensen aan het afluisteren. Kijken of er rare geluiden ook ergens uit een huis wegekomen! Nee, en dan leg je het uit en dan vinden ze het interessant en dan willen ze ook even meelopen. Oh, wat een lawaai 's avonds. Maar je hoort niet alleen vleermuizen, je hoort ook de sprinkhanen met vleugels over elkaar heen gaan, je hoort de spitsmuizen hoor je, egeltjes hoor je. Je hoort eigenlijk heel veel wat wij niet horen.

C: Ja, ongelooflijk.

A: Dus daarom moet je maar eens een keer met me mee 's avonds.

C: Ja, wil ik heel graag!

A: En dan echt met een batdetector. Ik noem maar wat, ik pak even een batdetector.

O: Is dat hetzelfde als die Klarissa had?

[24:00-26:00 uitleg hoe een batdetector werkt, geluiden die wij niet kunnen horen, maar vleermuizen wel]

A: Omdat je hier toch wel wat dieren vrijgelaten hebt, als ik ergens loop, ik had er laatst eentje, en ik liep hierzo even met de batdetector en er komt een vleermuis voorbij mij, een laatvlieger en die was echt zo van: tititititi, dan denk ik: oh duuus, maar ja, dat is dus waarschijnlijk een dier die ik vrijgelaten heb en die komt mij even begroeten. En die weet: ik kan wel met dat geluidje horen, maar echt dat herkennen van mij, dus die tettert dan echt even in voor mij... okeee! Dus vleermuizen hebben ook weer een interactie terug. Dus het is niet zo dat... een vleermuis zo'n wild dier is dat ie in de natuur is en voor de rest niets doet.

C: Nee, ze zijn dus niet eens zo super schuw, zeg maar. Nouja, aan de ene kant verbergen ze zichzelf.

A: Ja maar ze kennen ons niet.

C: Maar jou dus wel.

A: Ja omdat je ze in de handen hebt. Ze hebben een keer naar m'n stem geluisterd. Want iedereen heeft een aparte trilling zelf in de stembanden zitten. Ik heb wel eens met Marjan gehad, ik denk in het vijfde, zesde jaar dat ik bezig was. Toen heb ik een heel stapel jonge dieren uit Walibi gehad. Er was een brand in de kolonie. Dus die zijn toen naar mij verscheept. Van Walibi dus hier naar Adorp toe. Uiteindelijk hebben van de dertig het acht gered. Zat ook een meisje bij die was helemaal verbrand. Dus die ging echt al de vleugeltjes openzetten: smeer mij maar in. Dus zodra ik kwam en ik kriebelde even in de nek, gingen die vleugeltjes al zo open, zo van: smeer maar, toe maar. Dat waren dus echt relatief hele jonge dieren. Dus die heb ik bij het voetbalveld vrijgelaten, echt als koppeltje van acht. En toen was Marjan even mee en nouuu, nou zijn ze wel wild. Ik zeg: oja? Nou loop maar even mee. Dus ik ben bij het voetbalveld gaan staan en ik heb ze geroepen en in een keer woef zie je acht vleermuizen aan komen vliegen. Dus Marjan had ook zoiets van o duuus, het kan.

C: Ja, dat vind ik echt een super bijzonder verhaal. Het laat zien dat die relatie die jij hebt met die vleermuizen niet alleen eenrichtingsverkeer is. Maar misschien is... denk je dat het ook een reden is waarom je het zo lang hebt volgehouden, denk je? Dat je voelt dat er iets gebeurt, zeg maar?

A: Meer ook omdat het noodzakelijk was omdat er weinig is over vleermuizen. Er is weinig bekend over opvang van vleermuizen. Ik heb altijd al een beetje interactie gehad met dieren wat een beetje verschoppelingen zijn. En dus dit was eigenlijk een diersoort wat eigenlijk op de verlanglijst van mensen op nul staat. Jij zou niet zeggen: o lijkt me even leuk om een vleermuisje in huis te hebben. Dus dat heb ik altijd al een beetje interactie mee gehad. En als je ze dan leert kennen zijn het zulke leuke lieve dieren en dat is het hem gewoon. Echt hele lieve sociale dieren ook. De eerste keer als ze bij mij binnenkomen doen ze er alles aan om mij te bijten. En na een halve dag doen ze er alles aan om mij niet te bijten. Dus dan geef je voedsel en dan pak je ze heel voorzichtig zo bij je handen weg. Ze willen mij niet pijn doen.

C: Ik had het met Angelica daarover van: wat kunnen kerken nou het beste doen, zeg maar. Omdat er vaak wel vleermuizen wonen in kerken. En ik ben geïnteresseerd in die relatie tussen mensen en...

A: Meer op de zolders he? Dus echt in de kerkenzelf niet, op de wat koudere plekken zitten ze dan wel.

C: Ja precies, maar bijvoorbeeld in de Nieuwe Kerk komen dan soms vleermuizen in de kerk te zitten en dan blijven ze daar rondvliegen en dan soms kunnen ze de uitgang niet vinden...

A: Nee dan verzwakken ze.

C: Ja, precies. En ergens is bewustwording nodig van mensen om meer te geven, om meer te geven om de vleermuizen. Maar met Angelica besprak ik dat het ergens voor de vleermuizen misschien beter is om ze zoveel mogelijk met rust te laten. Dus er zit een soort spanning in, van aan de ene kant om ze niet eng te vinden en om ze te zien als wezens die het waard zijn om ook te leven, heb je juist een soort verbinding nodig. Maar aan de andere kant voor vleermuizen om goed te kunnen leven hebben ze eigenlijk ook juist weinig menselijke bemoeienis nodig, toch?

A: Ja, eigenlijk wel. Kijk, mensen vergeten dat ze heel nuttig zijn. En een vleermuis, een klein soort, kan wel 3000 muggen per nacht opeten. Een grote zit rond de 10000 muggen per nacht. Dus als jij die vleermuizen daar op dat moment weg zou halen, heb jij echt een overschot aan mug. Dus waar wij juist weer een hekel aan hebben. Dus dan zeg ik: waar heb je meer hekel aan? Aan die 10000 muggen wat bij jou in huis vliegt, of dat er één vleermuisje zou vliegen. Dus ik denk dat dat mensen ook het nut van een dier moeten inzien. Dus niet alleen dat het ook lieve sociale dieren zijn, maar ook het nut van het dier. De functie van de vleermuis in de natuur. Ik denk dat dat belangrijker is, dat mensen dat weten. Ik heb één keer een melding gehad. Die mensen hadden vleermuizen in huis, die wilden ze heel graag kwijt. Toen heb ik ze dus mijn vraag gesteld: maar heeft u veel muggen in huis? Nee... Maar als ik die vleermuizen daar weg zou halen, dan heeft u wel veel muggen in huis. Dan leg je uit hoeveel muggen ze per nacht eten en wat... Ik zeg: maar hebt u last van die vleermuizen? Komen ze in huis, of vliegen ze vanaf het huis? Nee, ze vlogen wel vanaf het huis. Dan hebben ze dus meer last van de ontlasting van de vleermuis dan van de vleermuis zelf. Maar die ontlasting is juist hele goede mest. Als jij een plant hebt wat het niet doet, gooi de vleermuizenmest er maar tussen en je kunt zien dat ie in een keer boef bats omhoogschiet.

C: En dan heeft dat in één keer ook een functie.

A: Ja en toen heb ik dus uitgelegd dat als je de vleermuizen van die tien vleermuizen weg zou halen dan heb je dus echt een overschot aan mug. Nou, toen hebben ze toch maar even overwogen dat de dieren moesten daar toch maar even blijven. Ja, dan denk ik van: wat is... kijk, een vleermuis is pas een overlast op het moment dat ie in iemand zijn huis is.

C: Dus op het moment dat ie in onze leefomgeving soort van indringt.

A: Ja, maarja, dat heb jij ook als een musje hier in huis zit. Of een ekster bij jou in huis komt, dan denk je wat is dit? Of zelfs een spin bij je in huis zit. Die vang je en doe je naar buiten. Dus dat is precies hetzelfde als met een vleermuis. Die vang je en die doe je naar buiten. Dus een vleermuis is pas een overlast op het moment dat de mensen er overlast van hebben. Dus niet op het moment dat ze dus van je huis wegvliegen. Want dan is het geen overlast. Dus dat ja. En jouw vraag is: wat kunnen mensen doen eigenlijk? Ik denk dat je...

C: En ook menselijke gemeenschappen, zeg maar.

A: Ik denk dat je mensen wel het nut van de vleermuis uit moet leggen. Dus niet alleen van dat het mysterieuze wezens zijn, en lieve wezens, en heel sociaal, en dat ze zich eigenlijk maar voortplanten met één jong per jaar. Dus als je een kolonie hebt zal de helft vrouwtjes zijn. Dan zul je misschien vijf vrouwtjes hebben die zwanger zijn, waarvan van die vijf vrouwtjes misschien twee jongen echt het overleven. Dus dan is het eigenlijk zo'n kolonie... van die tien komt er per jaar dus maar... wordt het maar twaalf. Dus het is niet in een keer boef bats, je hebt een muis en die geeft twee jongen in de zes weken. Nee, het is echt eigenlijk maar één jong per jaar. Er zijn wel soorten die hebben een tweeling. Maar het zijn echt maar heel weinig wat zich voortplant. Plus een vleermuis zal nooit een ruimte voor zichzelf maken. Dus die zoekt een bestaande ruimte op. Die heeft niet de mogelijkheid om een ding te knagen, om een nest te bouwen, of om een opening ergens in te maken of iets in die richting. Daar hebben ze hun tools niet voor. De klauwtjes niet voor, de tanden niet voor. Dus een vleermuis heeft alleen een bestaand iets nodig.

O: En ook zorgen ze dan samen voor hun kinderen?

A: Nee, de vrouwtjes zorgen wel samen voor de jongen. Dus mannetjes worden het huis uit geschopt. Die hebben echt zoiets... de vrouwtjes denken: dag dat doen we lekker alleen, mannen wegwezen. Die schoppen echt de mannen de kolonie uit. Dus alle vrouwtjes zorgen voor de jongen. Maar er is er maar één die het jong voedt. En dat is de moeder zelf. Dus het is eigenlijk dus de wat oudere tantes en oma's en de jonge dieren zeg maar, die passen dan op dat moment wel op de jongen. Maar er is er maar één die het jong voedt en dat is de moeder zelf.

C: Waar ik ook benieuwd naar ben is of je een soort taal, het gevoel hebt een soort van taal ontwikkeld hebt die je met de vleermuizen spreekt? Wat dan misschien niet een letterlijke taal is. Kan je daar iets over zeggen?

A: Ja, je maakt bepaalde geluidjes en je ziet dat daar vleermuizen op reageren. Dus ja, vandaar dat ik ze ook kan roepen natuurlijk in de natuur. Dus dan maak je bepaalde geluidjes en die vleermuizen weten ook dat die geluid gemaakt is en dat associëren ze vast weer met mij. Dus

dat is er wel. Maar meer ook, ik denk ook de geur van jouw lichaam, net wat ik zeg, de trilling van jouw stembanden. Nouja, ik rook, dus misschien zullen ze die rook ook wel een klein beetje associëren met die hoort bij mij. Het zal allemaal wel een beetje met elkaar te maken hebben.

C: Dus ook alle zintuigen spelen daarin een rol.

A: Alles, ja, dus niet alleen het geluid. Want ik bedoel, we maken natuurlijk een veel lager geluid, wij zitten op en rond de negen. Dus wij hebben heel laag geluid wat hun eigenlijk niet horen. Dus de trilling van de stembanden, die horen ze dan wel weer. Dus dat is net even anders.

C: En denk je, in relaties tussen mensen en vleermuizen dat menselijke verbeelding een rol speelt?

A: Nee, want ik heb ze altijd als vleermuizen gezien. Het... Tuurlijk als je een jong dier hebt dan ben je de moeder. Dus dan... maar het zal nooit zo zijn dat hij mijn dingen overneemt. Dus dat zal niet zo zijn.

C: Nee, je hebt de dieren echt als dieren ervaren, zeg maar.

A: Ja, kijk, dat is precies hetzelfde als met het monster wat nu lekker aan mijn trui zit... doe dat nou niet, het is net een nieuwe trui! Hou op! Ga liggen, kop dicht.

C: Hij denkt, dat is een mooi trui om kapot te maken. Een nieuwe trui om kapot te maken.

A: Ja precies. Dus niet he?

O: Een mooie trui om mooier te maken.

A: Ja om mooier te maken. Nou, ben je klaar, kattenkop. Toe nou dan... Zo. Nou. Monster. Monster is dit hoor. Nee, maar ik vind: dieren zijn dieren. En dat blijven dieren, wat je er ook mee doet. Je kunt... Ik vind het vreselijk als mensen een hondje in een kinderwagen meenemen en dat is... Een hond is een hond en dat je hem een dekje op doet omdat het koud is, prima. Maar trek hem geen kleertjes aan. Dat vind ik niet kunnen. Nee, maar als ik een jonge vleermuis heb, ja die behandel je net even anders dan wanneer jij een volwassen vleermuis hebt. Op een gegeven

moment trek je je ook een beetje daarin terug. Dan kom je iets vaker aan hem, dan komt je iets minder vaak dat ze bij mij zitten. Maar ik heb ook een jong twee kleurtje gehad. Die heb je misschien gezien vorig jaar?

C: Ja, kan wel, die was dan lichter bruin en?

A: Ja en een witte onderbuik.

C: Euh, ja misschien wel. Iets groter? Dan een dwerg?

A: Die is overleden, helaas. Maar ja, dat jong dier wou gewoon niet bij mij weg. En dus die vloog hier een rondje, landde op mij en kroop mijn BH weer in zo van: daar hoor ik te zitten. Maar ja, dan accepteer je het ook dat het diertje bij je wil blijven. Dan kan je niet zeggen van: je moet de natuur in. Als ie niet wil dan wil ie niet, klaar. Maar meer, ik heb ook twee jonge rosjes ook opgevoed, waarvan de moeder dus een zware wond had aan de vleugel die ik uiteindelijk dus in heb moeten laten slapen, de moeder. Maar die jongen die zijn wel door haar gevoed, maar door mij eigenlijk grootgebracht. Dus die heb ik dus ook de vliegles gegeven en naar het vaste voedsel en zulke dingen allemaal meer. En Marjan heeft die toen vrijgelaten. Daar wou ik niet mee. Want die vlogen ook dus weer op mij, weer terug.

C: Maar dan werkt het wel als iemand anders hem uitzet?

A: Ja, want op het moment dus dat ik hem uit zou zetten, die vliegen rustig met mij weer terug. Dat ik hier de deur uitstap dat ik weer twee vleermuizen op me heb zitten. Dus dat heb ik echt bewust gezegd van die moeten echt de natuur weer in, die gaan terug.

C: Grappig, ik droomde vannacht dat ik... dat er een vleermuis was die zo op m'n rug kwam zitten. Maar dat doen ze dus ook echt?

A: Nou, meer dat ze bij voor landen. Ja jij hebt geen BH waar ze in kunnen kruipen. Wij vrouwen wel! Wij hebben een iets warmere plek waar ze in kunnen kruipen.

C: Maar heel grappig dat ik dat droomde. Even kijken hoor. Ja, wat ik ook wel... waar ik benieuwd naar ben vanuit... omdat ik ook theologie doe, is of je op een bepaalde manier in je relatie met vleermuizen... speelt spiritualiteit daar in een rol? Voel je... zou je zelf... misschien gebruik je dat woord niet ervoor, maar iets van een verbinding... heeft het iets mysterieus ook, op een bepaalde manier?

A: Ja je hebt natuurlijk een bepaalde interactie met een vleermuis wat je aanvoelt. Kijk, jouw instinct zegt meer dan dat jij wetenschappelijk soms hebt. Kijk een moederinstinct is ook anders dan dat jij naar een arts toe zou stappen en zou zeggen: ik denk dat het dit is. Dus als jouw moederinstinct... dat heb je ook met vleermuizen wat je wel als instinct gebruikt. Dus ik heb nu net eentje, die is toevallig bij een vriendin van mij, die heeft dus ook een machtiging gekregen van mij. En die heeft constant... Die kwam bij mij binnen eigenlijk zonder duimnageltjes. En dan heeft mijn instinct wel zoiets van: ja maar dit is niet dat of dat of dat, maar dat is meer op medisch gebied. Dit zou wel eens een schimmelinfectie kunnen zijn. Maar dat is meer het instinct dat je hebt naar dat dier. Dus je voelt eigenlijk wel aan wat een dier zou kunnen mankeren. Dus he, maar dat is ook meer door het zien en door de ervaring wat je hebt. Dus jouw instinct... kijk als je een dier binnenkrijgt en je ziet er niks geen wonden aan, maar je instinct zegt wel: er is wel wat met dat dier aan de hand.

C: Voel je je zelf ook meer dier daardoor soms?

A: Nee, nee, het zijn wel dieren. En ik ben een mens. Het zijn aparte soorten.

C: Aparte soorten, maar wij in die zin zijn ergens ook dieren toch. Het feit dat we dat op die manier kunnen aanvoelen.

A: Ja wij zijn in feite ook zo dieren, dat klopt. Nouja, daarom zeg ik, dat heeft puur wat meer met instinct enzo te maken, denk ik. En niet omdat je dan denkt dat je of een vleermuis bent of...

C: Nee, tuurlijk niet, dat bedoel ik ook niet.

A: Het is meer de instinct naar een dier toe. Ja wij vergeten soms de instincten wat wij hebben. Dat schakelen wij uit, blijkbaar. Ja maar ik denk dat wij... Kijk, vroeger had je dat wat meer.

Vroeger kon een boer aanvoelen wanneer de regen kwam. Nou, dat hebben wij niet meer. Ik bedoel, wij hebben niet meer... wij gaan nu op onze telefoon kijken: ik denk dat het nu ongeveer gaat regenen. Dus wij schakelen onze instinct veel meer uit. Komt ook door de media. En dat is wel jammer. Mensen moeten eigenlijk wat meer bewust zijn van de natuur en wat minder opzoeken op google.

O: Maar wij wonen ook minder buiten toch?

A: Ja, ja, wij leven minder buiten en ik denk dat dat voor ons die op een dorp woont meer nog is dat wij buiten zijn, dan bij mensen die in de stad wonen. Denk ik. Die hebben iets minder inter... kijk wij hebben meer natuur. Ik bedoel als ik de deur uitstap 's ochtends zie ik twee haasjes tegenover elkaar aan het rammen zijn, aan het knokken zijn, laat ik het zo zeggen, maar dat zie je hier niet. Dat zie je niet in de steden. In de steden zijn de dieren wat meer vermenselijkt en hier tref je nog wat wilde dieren. En dat is een wat groter verschil. Dus dat... ik noem maar wat. Hier, er leven hier twee eendjes en dat zijn echt gewoon wilde eenden. En als ik voedsel voor hun aan het uitzoeken ben, blijft er altijd voedsel over wat ik niet geschikt vind voor hun. Ik bedoel, ik ben echt wel selectief met voedsel uitzoeken. Dus wat ik overheb gooi ik de sloot in. En nou zitten die eenden echt te wachten van: ooh ik gooi. Dus eigenlijk vermenselijk ik die eenden ook wel, maar puur ook omdat ik ze voedsel geef.

C: Maar op zich is dat toch ook niet per se slecht toch?

A: Nee, eigenlijk niet.

C: Ja, er is een schrijfster die zegt van: juist ook in die relatie met... tussen mensen en andere dieren gebeurt er wat, zeg maar. En wordt het dier anders, maar word je als mens ook anders.

A: Je voelt je wel fijner, denk ik. Op het moment dat jij een dier weer terug kan plaatsen in de natuur, dan voel je je wel fijner zo van: dat heb ik dan toch maar weer gedaan.

C: Dus het gaat ergens om zo'n relatie creëren, waarbij het dier niet afhankelijk is van jou, maar je er wel een relatie mee kan houden.

A: Kijk, ik moet een dier wel een beetje naar mij toe laten trekken, want ik moet ook dingen doen met het dier wat ie niet leuk vindt. Ik moet bijvoorbeeld een zalfje erop smeren, of ik moet even z'n vleugels bekijken. Dus dat zal een dier niet leuk vinden. Dat is net zoiets als wanneer jij ergens staat en ik ga jou aan je arm trekken. Dan zeg jij ook: donder op! Dus die vleermuis zal ongetwijfeld protesteren. Maar ik moet wel naar die vleugel kunnen kijken. Maarja, dat heeft meer ook te maken dat ik ook zeg: ik ben de baas en ik heb de overhand daarin. En dat je ook weet hoe je het dier goed vast moet pakken op dat moment. Dus dat... ja. Ik zeg wel altijd: ga even na, als jij een dier behandelt, hoe zou jij er zelf tegenover staan? Wat zou je er zelf mee doen?

C: Een beetje: wat jij niet wil dat jou geschiedt, doet dat ook een ander niet.

A: Ik heb wel een meldingen van: ja, maar hij is zo boos en als... Ik zeg: vind je het gek? Hij is gepakt door een kat, hij is op de grond beland, hij is door vreemde mensen gepakt en in de auto gedumpt, komt weer bij iemand anders, komt weer een vreemd mens aan hem. Ik zeg: vind je het gek dat zo'n dier helemaal in de stress is. Zou ik ook zijn. Als ik gewond ben en ik word in een auto gedumpt en ik word weer aan alle kanten getrokken, zou ik ook zeggen: donder op! Ja toch? Ja, dan ga je ook niet denken van: oh, wat leuk allemaal. Dus meestal als ik een dier binnen krijg is het ook gewoon van: ik ga even kijken. Heeft ie geen zware wonden, dan zet ik hem even een half uurtje apart. Dan kan ie even tot rust komen. Dus ja, dat, wij vergeten dat dat er ook gewoon allemaal bij hoort.

C: Ja, ik heb nog één vraag, denk ik, en dat is...

A: Nog maar één?

C: Ja ik moet het allemaal uitgaan typen achteraf dus...

A: Oh leuk...

C: Ja, super veel werk. En ik wil graag ook nog de vleermuizen zien. Dus om het een beetje binnen de perken voor mezelf te houden... En dat is over rouw. Denk je dat vleermuizen kunnen rouwen om de dood van een andere vleermuis?

A: Nou, ik denk meer in de zin van dat er een gemis is omdat er weer een uit de kolonie weg is. Denk ik. Ik bedoel, een kolonie is wel een hele hechte band. En op het moment dus dat er één weg is, dan denk ik wel dat ze dat missen. Ik noem maar wat, als zij 's avonds uitvliegen, dan gaat dat wel allemaal één voor één, maar als ze 's ochtends teruggaan, gaan ze allemaal samen vliegen en gaan ze echt kijken of iedereen aanwezig is en dan pas gaan ze de kolonie in. Dus ik denk dat op het moment dus dat er eentje wegvalt, dat ze dat wel missen. Maar aan de andere kant zijn vleermuizen ook heel hard. Als er een, dat weet ik dus ook. Op het moment dat er een kolonie is en er gebeurt wat in die kolonie, een kraamkolonie, en ze moeten onverwachts weg en ze kunnen niet de jongen meenemen, dan laten ze de jongen wel achter. Maar ik denk dat het ook meer is in zelfbehoud. En het klinkt heel raar, maar dan laten ze de mannetjes achter en dan nemen ze de vrouwtjes mee. Want?

C: Je hebt maar één mannetje nodig om...

A: Om tien vrouwtjes bij wijze van te bevruchten. Maar je hebt één vrouwtje waarvan één jong is. Als ik wel een stapel jongen binnen zou krijgen, is het over het algemeen man wat ik binnenkrijg. Dus dan zullen ze toch heel hard denken. Dus dan is er toch wel interactie met zo'n dier om te zeggen: hé de vrouwtjes zijn belangrijker voor een kolonie dan een mannetje.

C: Ja, interessant.

A: Dus ik denk wel dat er een rouwproces is. Maar je zult ook ongetwijfeld zien dat die vrouwtjes in staat zijn om weer terug te vliegen naar die jongen toe om ze te voeden. Maar op een gegeven moment houdt dat ook op. En als een kraamkolonie eraan toe is om weer terug te vliegen naar een gezamenlijk verblijf, dan heb je ook kans dat jongen die ze niet mee terug kunnen vliegen achterlaten. Dus ja, ik denk dat het meer een verharding is, dan dat het echt een rouwproces is.

C: Ja, maar ook van: het is gewoon noodzakelijk. Ze moeten het doen om te overleven.

A: En ik denk, voor vleermuizen is het best wel een hele harde wereld. He, huizen worden dichter gemaakt. Er is... Bomen worden vaak omgehakt. Dus het leefgebied en het jaaggebied komt allemaal in geding. Eigenlijk door ons. Daarom heb ik ook... Ze wouden hier huizen bouwen en

ik heb echt, Klarissa eerst even mee laten... Bepaalde moeten gewoon blijven bestaan in dat gebied omdat het hun foerageergebied, hun jaaggebied is. Dat er huizen komen is niet zo erg...

C: Zolang de bomen er blijven.

A: De bomen en de sloten. En alles wat er maar bij komt kijken. Dus dat is eigenlijk belangrijker en wij vergeten dat... Klarissa is heel erg bezig geweest met de ringweg. Daar heb je vast hele verhalen over gehoord. En wij proberen, de mensen proberen er wat aan te doen, maar het is wel in het belang van de mensen, niet meer in het belang van de dieren. Dus ja, ik...

C: Maar eigenlijk heb je dus bijna in elk dorp of in elke wijk van de stad iemand nodig die het een beetje voor de vleermuizen opneemt.

A: Ja eigenlijk wel. Net wat ik zeg: er hangt altijd wel een kostenplaatje aan verbonden. Ik... Nou kon ik het nog redelijk een beetje combineren met mijn werk, maar nu werk ik tien uur op een dag en kan ik niet meer voor een jong dier zorgen. Ik werk bij een bakker, dus ik kan niet zeggen: ik neem een jong dier mee en ben ondertussen brood aan het snijden. Dus dat wil niet. Dus op het moment dat jij iemand aanstelt in het belang van het dier, zul je dat ook in dienst moeten nemen. En daar struikelen... is meestal de grootste struikelpost. Maar nu ook, ik bedoel, nu ook, de vrijwilligers die nu al meehelpen zitten zelfs al ook: maar wij kopen ons eigen voedsel. Dus er hangen altijd kostenplaatjes aan. Dus mijn vraag zou ook aan jou zijn: is er misschien een mogelijkheid om er een potje neer te zetten dat mensen een donatie kunnen doen, ter belange van de vleermuisopvang.

C: Precies, dat is één manier gewoon om heel concreet te helpen: gewoon geld inzamelen.

A: Dat is een meer concreet iets. En dat mag je rustig hier brengen, want dan zorg ik gewoon dat mensen dat hier krijgen voor het voedsel te kopen.

C: Ik denk dat ik dat zeker kan doen, ja.

A: Ik bedoel, want ik heb laatst ook alweer medicatie gekocht. Ja, dan ben ik ook 15 euro kwijt.

C: Nee, en ik denk dat, ja, voor mij gaat het een beetje om het sensibiliseren van de mensen. Gevoel maken voor het feit dat ze samenleven met andere wezens en dat één concreet dier is de vleermuis. Want die vliegt daar door de kerk, soms. Dus ze delen daar letterlijk de ruimte. Als je, ik vind dat je er op zo'n manier naar moet kijken: die ruimte is niet alleen voor de mensen, die ruimte is ook van de vleermuis. En als mens kun je daar een rol in spelen, om die ruimte ook een betere ruimte te laten zijn.

A: Nou, misschien zou je het wel kunnen combineren met mensen vragen, ik hoop dat het corona allemaal een beetje... dat bijvoorbeeld ik samen met nog een paar vrijwilligers daar komen om daar 's avonds even te laten horen wat er vliegt, met de batdetector.

C: Ik denk zeker dat dat heel nuttig is.

A: Kijk, daarom zeg ik. En dan moet ik weer naar het zakelijke toe en dan zou er wel een vergoeding tegenover moeten staan.

C: Tuurlijk, maar dat kan denk ik allemaal wel.

A: Dus dan moet ik ook echt zakelijk gaan doen. Het is niet dat ik gebaseerd ben op geld, maar het moet er wel komen. Het klinkt heel hard. Maar dat wil ik rustig doen. Als er straks in de zomermaanden, als jij dat gehouden hebt of nog bezig bent, dan wil ik rustig met een stel vrijwilligers... zorg ik gewoon dat er een stel batdetectors komen en dan gaan we gewoon samen daar even door die wijk heen.

C: Ja ik vind dat wel een heel goed idee. Ja en ik ga nu dus kijken of ik een groepjes mensen kan vinden die er in geïnteresseerd zijn in de kerk. Misschien dat die ook wel geïnteresseerd zijn om op die manier dan na te denken over hoe kunnen we het als kerk anders invullen?

A: Ik denk dat het ook heel belangrijk is, het aspect: hoe kunnen we meehelpen? Kijk, mensen vinden het altijd heel leuk om iets mysterieus te zien, maar het helpende vlak is ook heel belangrijk. Maar dat hoeft niet alleen in geld te zijn. Als mensen bereid zijn: nou, ik heb een zootje hout staan en ik ben wel bereid om een paar hokjes te timmeren, dat is ook heel leuk. Of, ik noem maar wat: stel de vleermuizenkasten ter beschikking. In de zin van: kasten die je aan de

muur kunt hangen en die mensen kunnen kopen. Dus je kunt het wel uitgebreid maken. Ik zou dus naast de vleermuis zelf ook vragen of mensen bereid zijn om bijvoorbeeld iets te kunnen maken. Kijk op het moment dus dat je dingen maakt, breng je ook weer mensen bij elkaar. Dus dan doe je het voor een dier, maar je doet het ook samen.

C: En dat levert ook weer heel veel op.

A: Ja, je moet mensen ook samenbrengen.

C: Ja, precies. Nou, wat ik wil doen is ik wil niet de oplossingen aanbieden voor de gemeenschap, maar ik wil in eerste instantie de aandacht triggeren. Van deze dieren zijn er en daar kunnen we iets mee. Dus ja, dat is het punt waar mijn onderzoek zich op focust. Maar ik hoop ook... Ik hoop dus eigenlijk dat daarmee wat verandert. Dat mensen denken: oké we kunnen wat.

A: Nou, je brengt mensen samen. Ik denk dat mensen samenbrengen een grotere verandering is dan dat jij een expositie daar houdt en mensen komen even leuk langs kijken en die komen thuis en die zijn het vergeten. Maar op het moment dat je mensen samen kunt brengen om dingen te doen en te ondernemen, dat is een grotere doelstelling dan om mensen bewust te maken van iets.

C: Dat hoop ik ook dat dat gebeurt.

7.3 Interview with B.

C: So, I'm curious to hear, like, how did you come into contact with bats in the first place? Like, what sparked your... it for you?

A: Well first of all, I'm from Ecuador and I have a bachelor in Biology. So, Ecuador is kind of a biodiverse country and there is many species of all of the type of animals. And the laboratory, or the museum that i was, as my first year being an assistant, had a big collection of chiropteros. So, after the mice, bats are the most abundant species. So, well there were many of groups and things, the person that at time moment was running the department, the laboratory, he asked me: so, how are you thinking about your thesis or something? Like, yeah, I will see, so I start looking what type of work I really want to do? So, yeah, I thought: okay, I can do this, it is, it seems like a lot of information about it, and I like them, I mean I was never like picky about, oh, I want to work with this. I did work with many groups of animals: whales, reptiles, insects, birds. And at that moment it looks like interesting and it was a lot of information about it, so I wanted to see more. And then I get involved, I was working at that collection for a couple of years, as an assistant. And finally I did my bachelor thesis on that. So that is how I got involved in it and from then I just start working with bats and that's that.

C: Well, yeah, so you encountered them in an scientific context in that sense?

A: In the first time yes. In the first time, yes, and also for the first, I don't know, ten years of my life I worked just on that. My research on bachelor was like coevolution between plants and bats. And after that I start working on different projects and then I get into a multidisciplinary project, that includes also topics from culture. And then I start crossing information with history and geography and culture, so that was really nice. After that I switched to do my master in Social Sciences. And then my PhD then now is combining both, Social Sciences and Biology. And the combination with all of the stuff around.

C: Yeah that's a very interesting combination.

A: Yeah there is many thing happening, I mean, it is, I never thought I will be reading Deleuze and Guattari. My God that is so horrible. You can't understand much. I mean, I'm not a philosopher.

In order to understand many things that happen in the world, I have to come back to this kind of... (sighs) That took me really... That was hard for me. Cause I come from a Biology background. And that was the first things I started kind of reading. So that was in the beginning a little bit like ununderstandable. I was really struggling with that. But then, later in the process, I also, the research help you also to navigate these two things. And then with Haraway also you find ways to navigate and try to connect these two kind of worlds, at least. Like, because Biology somehow gave you the information of the animals and things, but Social Science gave you the information of how people behave.

C: Yeah, yeah, because what you are interested in specifically is the relationship now, right, between the bats and the humans?

A: Yeah, yeah, I am, basically my PhD is human-bats relationships. In the narrow piece of the Netherlands.

C: So you had to move from, like, the biological approach, like, which you used to look at the bats, to a social approach to look at the humans as well as an object of study, or?

A: Yeah, I think during the process I kind of, because biology of the... use animals just as subjects. So when you go to the perspective of the human-animal relationships and animal geographies and the animal rights and everything, all of these combined. Then you start questioning yourself like, okay: I mean, they're not just subjects, you know. There is a whole story behind them. And it is not like a thing.

C: No, no, exactly. They make a world in a way as well.

A: Yeah, yeah. So, I made a mistake. In Biology we see them as objects and in Social Science, with all of the things happening around, then you see them as subjects and then is like a lot of agency and a lot of person and roles and thingies. Yeah, so, yeah, the perspective that i have from the Biology switched quite a lot, after going into all of these other science.

C: So because of your, because you work together in a interdisciplinary way...

A: Yeah, I think that switch a lot of the way we are like, meant to be. I think most of the time, maybe we academics get stuck in one box. And we like it, and we're pretty sure what we're doing there and we can do our research from one point of view. But for example for me is, I am in the Social Science now, but is also some kind of human geography and is also some kind of human behaviour. But also I don't forget my knowledge about Biology because that let me connect things. So I am trying to make all of them working somehow. But yeah, I mean, you touch many aspects when you're working in this Social Science. While you are in Biology is quite different. At least when you are working, like in education or wildlife conservation something, then you have to really deal with people. But in otherhand you really just deal with animals and academic world and everything So it's really a kind of, yeah, uhm, focus on that. So also after reading all of the stuff, Social Science and Biology and other stuff, and the division of the nature and the culture and man and animal, you go so back until the Church. Until the church? Until the Bible! Until the first classification in the Bible, you know. You go so far in that thing. So then it is like: oh okay, this is because of this. So then I think you start understanding how the things are placed in the world, like of the knowledge that you know. But uhm, you don't see that when you're just in one of these area's. So yeah, I think it's really important to diversify the way that we do research, or how we understand research as well.

C: Nice! Have you ever encountered any theologians in your work?

A: I think the historial, the historic people, they have it. Because, there is no, like, religion, like, per se Christian, but there is also all of these cultural underlines in that are related with religions. With all type, like for example shamans or other kind of people that cure using nature. So, but they also mix it with a little bit of religious, especially catholic, because with the Spaniards and the conquest of the Spaniards in South America have a lot of influence. So it's a combination. So, you can see that kind of underlying things of nature and beliefs of the power of nature and animalism as well. And if you use this kind of animal for this, or this kind of animal for this, this animal to take care of your house. So there is a lot of these things happening underneath that comes from the past. With animals, but with plants and water and things. So when we were working in this project the people, the anthropologists or historian people, they have all of these things that come from really thingies. Not theological per se, but little pieces of information also that were related with religion.

C: Actually, do you have a religious background yourself?

A: Uhm, no. I mean, I was born in a catholic house, probably, but my parents never practiced. I went to a catholic school all my life, but I am not catholic or believer or anything, so I don't have any of that.

C: So, you don't really encounter any tension between, say, I mean I think in catholic view or in traditional Christian views man is very central, right, in creation and sometimes seen as the crown of creation. And at the same time also responsible, I guess. But yeah, those are not views that you feel like are challenged by your... You don't feel that personally in doing your research that you are in a way challenging the sort of traditional views, or do you?

A: Like, now?

C: Yeah, in your research. Like, because you are... I guess I'm just interested in, because you're researching human-animal relationships, do you feel like you're, in your research, like what you discover, does it have any consequences for how you look at the way humans relate to animals?

A: I don't think that there is consequences but I think it is, uhm, I think with the research that I am doing, I think that I can be more aware that there is other realities as well. I mean, because my background is different, my cultural background is different, my way of life before I came here was completely different, the nature, the concept of nature there is completely different than the concept of nature here. So during the research I think I just found these little nuances of the way that Dutch people perceive bats. And also how other pieces of these perceptions come from, you know. Because, I always have these in the back of the brain: oh, but in Ecuador it's like this, oh, but in Ecuador it's like this, so you make a complete, it's a complete different perception, a completely different way to relate with animals, and especially it's a different way that they relate to bats, that I would not be expected. I mean, also in [inaudible] here: they say like yeah, but they are afraid, they don't like it, la la la. There is a lot of literature that describes the perceptions of bats by people, kids, or whatever. So there is like, most of the time there is not much positive thing is talking there, so when I was reading the literature I was thinking: okay, most of the things are negative, most of the people is scared, most of the people find them ugly and disgusting, so. That was the way, I think I found people that don't like it. So that was the

first thought. That would be also very related with my country, because also they don't like it. So, I was making all of them together. And then when I started doing the research I found the bat group and I found these people that have houses with bats, and also people like find inspiration on bats for art and thingies. So I was thinking: okay, this is different. So how we do this? So yeah. So that was the first thing or the first stuff that made me rethink the situation. Because it's not all bad about bats. So there is something that can... I think I am focusing on this because it's probably the most interesting thing. I mean, everyone knows already why you don't like bats. And there is a lot of papers why people is scared. But there is not why people like them or why people want to stay with them or why people like them to live in their houses, etc. So then I focus on that part. And... taking into account different characteristics of the bat population as well, and the topic and other stuff. So, yeah, then I focus on that and basically this is so far what I am doing.

C: Yeah, yeah, very interesting. And you were saying now: like, people, it's quite obvious what people don't like about bats.

A: That's in the literature. That has been registered.

C: Yeah, and what have you discovered about people that they do like about bats? Do you see possible points...

A: Uhm, well, if you... There's different groups, you know. There are these people that, like the paper that i sent to you, that are like volunteers and they are part of the group. So there are different elements. One that I am not taking into my paper, because it's not, was not relevant, but, I think, is also like the fact to have a group, of people, that like something. That happens a lot with clubs. So you have these birdwatching that is really popular. There are like horse riding people that love horses. So there is these groups. So when you find these collective volunteering whatever, I think you probably feel a little bit like, you know, you find somebody to talk about the things you like. They like for different reasons, but I think this is maybe the common thing to belong to a group. I think that is a part of the social construction of the city as well. A group that you belong to and you do something. This is one of the things that I think are interesting. There is also things like there is a variety of things why they like it, but the main groups would be like people that like technology. And they like to...

C: Like the bat detectors.

A: Not just bat detectors, but... sometimes they have GPS, they have laser whatever thingy for looking holes. They have internal meters with extension to look it up. So, most of the, this technology things, they really like it. And not just of the technology because i think also because you use it, to see things. But it becomes a challenge as well. So I think people like to learn, like to get active in some kind of intellectual way. So I think this is the second one. The third one is like for example when you go to interview Anja, is this really empathic feeling of care.

C: Care that extends beyond species divide, in that sense.

A: Yeah, so she is, she cannot, I mean, when I asked her, she was working with bats. What was, like, the thing about bats, she said like: yeah, I mean, I had a baby at that moment, her own child, I thought: okay, if I can raise a child, a human child, I can do the bat. So she really doesn't see that completely separated, you know. So that is interesting. And I think that with many people that work on shelters, for different kind of animals, they have this very [inaudible] I don't know, strong connection with the animals that they look after. Because it is like hard work. At that moment Anja was just running the bat shelter with her own money. And that is not, I mean, is not like, yeah, you have to, it is a choice to do. I want to run a bat shelter here in the Netherlands, well is it with money I can get from myself or from some donators, or like somebody that can give me money or something? So she was also struggling some, because she didn't have a permit at that point, but if she doesn't have a permit nobody is going to take up bats, but she couldn't just let them go away, so it's a really personal choice and personal commitment to that activity. That is really incredible from Anja. I think she is just amazing. And then later on, I think, at the moment she stopped, kind of a little bit, because she was a bit...

C: It got too much, I think.

A: Yeah, she has, she was overwhelmed, I think, two years ago or something, she had too many and then she couldn't manage. And then with the corona crisis she was not with work, etcetera. So then, now, they have, they train people to help. Because I think they are still in an ongoing

process or something. But I think, yeah, that was like the other group. And the other ones are like the guys that really like to just know what is that like, this curiosity, scientific, this looking for this, I don't know. It can be like a hunting background thing. Like with excitement and emotion when you're looking for this kind of animals. So I think scientific brains are also attached to these maybe pre[inaudible] thingy. They want to know. Because when I was in Biology we were catching, so we would get very excited about what are you getting? We weren't killing or doing anything but you are very excited for what would be there. So I think the other group is these people that is really so enthusiastic to see what is this is the nature world? What is scientific name? Or how these animal live, etcetera. So I think this is this main group in the bat group.

C: What I have also seen while talking to Liesbeth and Klarissa is that there is a lot of activism involved and I think you also write about that. And that activism in a way is not only about the bats, but is also more in general about how we relate to other animals, how we relate to ecological systems. I noticed in talking with Liesbeth that it is very preset in the way she relates to the world. And I'm wondering how you look at that, because you are researching human-bat relationships. But animals and also bats, definitely in Europe, they are not in a good situation, right? In a way animals suffer so much from human activity and I guess you are familiar with that concept of the Anthropocene and all maybe the other -cene's that are added to that. Do you... yeah, how do you look at that? Do you see possible other ways of relating to animals?

A: Oof that is uhm a hard question. I think the case of the Europe is really particular. At one hand Europe is trying to protect and push for more strict laws to protect animals and wildlife, but in the other hand Europe still want to keep growing and look into other energies and everything. But it is quite, yeah... It's like asking somebody okay maybe you have to start using less things than you use now. I mean, you guys, I mean, not you guys, but I mean Europe in general, has some very luxurious position. And I don't think that they are really into lose this comfort. And sometimes living or sharing spaces with animals, or related with animals it also implicates that you less some comfort. There are some laws that protect bats that actually make you, for example if you are an owner of a house, to wait a year to do some renovations, because you have somebody living there. So that means that you as a human don't get the comfort that you want and that you are entitled to have. So I think that this is a lifestyle...

C: Like a whole way of being that is...

A: It is a whole way of living. For example if you have a house and you have a garden, because you don't want to clean you will decide to have a Japanese style garden, I don't know. That is completely dead for the local species here. But if this is your house and that is your decision and nobody is going to force you to do it, you know. So I think it is a very, it has a very difficult position. The government or the European Union, or... to make this thing working. We were in a... we found this program in the municipality about getting trees for free and we got one in my house. But I think I was wondering, like, which people ask you, ask the municipality to get those trees. Because you have like four hundred. You have to send a letter and ask if you can have this one. But I'm wondering which people are looking for this, you know. Because they want to make the city greener and that stuff, I don't know, maybe if you have some kind of education and you are looking for the programs in the municipality, and then you choose the species that you want, etc. I don't know. Because it doesn't... I think these kind of programs are super nice and super good, but it don't think that it goes to all the levels, all the people.

C: Yeah, it is mostly for people that are already looking for it and already interested in it.

A: Yeah, and still you continue focusing on the people that already know what they want and...

C: Yeah, which quite often are also privileged, that they have time to look into these issues and...

A: Exactly

C: that are not working the whole day and completely exhausted or...

A: Yes, how i feel like... the situation of the Anthropocene is really difficult. I mean, just the case of Corona, just think about it. The fact that we're eliminating the species, are making us humans more vulnerable to getting this virus, which is not going to stop here, personally, I think. So, if this is not enough to tell people: hey guys if you continue destroying biodiversity you are going to die... I really don't know what would be necessary to convince people that... I mean, the planet, biodiversity may be endangered, but who is going to disappear is the human race. The planet will stay and somehow nature will come back. But this is just practically... Anthropocene

is not just the humans destroying nature, but with that we are destroying our own life expectancy and future, so... I don't know how much clearer it has to be. This is just one of these question that you're like: okay... why we don't do this?

C: Yeah, why don't you see it?

A: Yeah, so I think it is a really tough... I don't know, it is very difficult to answer.

C: Yeah, no, of course, and it is also a bit mean that I ask you this question, I think. Because, I mean, I wish we would all know, right? I think that's maybe also part of the Anthropocene that it's such a... things are changing so rapidly that in a way no one knows where to go, right? And that that is what we need to learn how to deal with. And that we in a way need to maybe get used to live with more uncertainty and also with, like, not knowing where to go. And I think that's where Donna Haraway's staying with the trouble comes in. That we learn how to remain present in situation that are very uncomfortable and that might have no quick fix, no solution, but still stay with it and look for ways of connecting. Also what I really like about her work is that she emphasizes the notion of play, like, in a way to play with other species maybe as well. As a way of nourishing maybe this relationship, right? And yeah, that's what I try to do with my project maybe. I want to create this sort of playful, explorative space where people can hopefully like get triggered to connect with another being that they share a place with and that they might not be aware of. So I was curious to hear, like, what you would say about that.

A: Haraway is really interesting on this breaking point of human and destroying nature. Because also for me in my research what I am trying to look is like: how much willing in these people are to give them space? When the bats that were really wanted become a problem? Because at some point when people could feel threat or the house could be damaged or something. I think, most of all, my participants also said like: yeah, at that point we should think about doing something. So there is like this 'we like you and we want you to stay and we're really happy and we could make some change in the house, etc.' but I think I was a little bit like concerned about the situation of corona, because the corona, the bats, lalala.

C: Their image...

A: But no, all of the people that I had the privilege to interview and everything, they were so openminded and also to look at the situation further. And I think in these cases there is kind of a little bit of hope. Because then you see: okay if they can live with them, then they can make some space for them. So there is something that can be done. But then you think about it like: why do you think that they do that? Why are they so willing to do it, you know? They have resources, they have properties and they have time. And that is not the case for the rest of the world.

C: And the colonial or decolonial perspective, in a way comes in, then.

A: Which I think for the place that the cases are placed and the local situation works perfectly. Because it's kind of the reality of the villages or the cities or the houses and the communities. So I think that is applicable here. You really could create some programs or some tools for conservation. It will be just possible to do it in this context. If you go to other countries then you have to see also the same. You have to do it... Because it is not... Even each case of my interviewees are different. So yeah.

C: In your paper you used Actor Network Theory, right? To look at those... Like, that everyone takes up different positions in different networks and that which position you take up really matters in how you engage with the situation, right?

A: Yeah, yeah. And also the network, they become a different actor, you know? So then you can... I wanted to connect the Actor Network Theory with the role of conservation. Because I think that is actually what is the most valuable thing of these groups. They have so... such a variety of characters in these groups and they each can play a different role that is important for the other one. So if you use these contexts of conservation, I think it would be very useful also. I think it happens in all of the groups.

C: If I can ask you to speculate a little bit about what role do you think a church could play in such a network? I'm using... I'm asking a speculative question, to just imagine what it could be.

A: I think there is, I don't know, you probably already have it, but a paper about bats and churches.

C: I don't know it, no.

A: I can maybe have a look for it. I think it was, I don't know if it's a Dutch or Belgium paper. But it's called 'Bats and Churches'. And they were talking about, it is nothing related with people, but it's just more about the importance of the churches to the conservation of different groups of bats. Because these churches are not just like... they are very suitable places for different groups of bats. They provide shelter, they provide food, because also they have gardens around. So they are really important objects to conserve for the bats that survive in these areas. So what is the place of the church on it? I think the fact that they don't bother them. That they let them be there, is already a really nice play of the church. Because I don't think that they feel attacked by the bats. And I don't think that the churches here are like... And I don't think that they are also telling to the people to come to the church, you know: we have bats there. I don't think they do that. Because people can get scared.

C: That's true. I haven't looked at it like that. But that's very true. Like sometimes maybe to just not notice or not mention it, is a way also of taking care.

A: Exactly, so they care, they know it, they don't get bothered from them. And they also don't tell the people, so the people don't feel afraid of threatened or something. I think in this particular case silence is the best way. To deal or help the bats.

C: Okay, cool. That really challenges my research. But yeah, thanks for that insight.

A: But it is not just for churches. For example the program they have, the planning program in the city of Groningen, they have all of these places for bats in the city, not just churches. But they have also done: don't put this information public. Because the fact that people can be scared, because there is a colony of 500 bats living in some house, could be not possibly for bats. So all of this information is really well classified, I think. So, again, I think it's like kind of a way to protect the bats as well. Also the Bat group, they will not tell you where are the big colonies like so easy. At least till you are, you know, prove that you are not going to share... In my research also, that the houses that I did, I don't talk about in any place.

C: And in a way that is already also like the behavior the bats have themselves, right? The fact that their worlds overlap with ours only so little. Like that we don't hear their sounds, that we don't... that they come out when it's dark for us. Maybe it always has been a way of surviving for bats as well.

A: But I noted in my second research, when I was working with people in the houses: they listen to them, they see them, they follow them in the house. [inaudible] They know when they are coming, they know when they are leaving. So, a different... for example when you are reading the papers about people's perceptions about bats, it's most of the case that people that they don't have any contact with bats directly. This is why... what they think because of bats. And they have these surveys... When you have these people that are really having encounters with bats and say it's not a daily rhythm, somehow there is a rhythm in it, because every year they come back and they have the bats for a period of time. It is like Donna Haraway said, they have this play kind of and this repeating patterns. So they know their bats, when they're coming, what they look like, the sound they make. So it's super funny because normally you would say: I don't know how bats look and I don't know how bats sound. But they can really tell you: oh they make this noises: tikitikitakatakikitiki... wow... and no bat detector involved. So that also switched a little bit my perception because one of the things when I was doing, collecting the research, was like: okay bats are far away for the human perception, because they are nocturnal and they are flying in the night sky, okay? But when I had these people, they said like: yeah, they are super noisy, they get out and they are making noise. One is little one, one is big, one is brownish, one is yellow. Because they saw them in the toilet, so there is still a little bit of light. But people, they are so close, kind of, I mean, not so often, but really the place. They can give you a lot of descriptions of how they look, how they go, how they flight, etc. So I was very surprised. I thought you always need twilight and radio's and thingies to know... to see them. But actually people they do it normally.

C: Very interesting! But also the tension you mention, between, on this one side that when it's unfamiliar it's scary, and then when you get more familiar with it you start caring more about it, but at the same time that maybe the best way of caring about them is to just let them be and not actively engage with them. Yeah, I find that very interesting. And also, because I am interested in community, right, a community with humans and other animals. I'm looking at us as humans and non-humans as a community. And I guess that in a way it should then be like a very central

principle, right, that there is one thing like care towards other beings, but that care maybe sometimes is just to let be. Yeah, I like that a lot.

A: I, okay, I have a second paper that is a little bit about these relationships, because I have these different ways of caring. So then I have people that do a lot. Like they have to take them out, they have to help them with like giving some water or some kind of food. And then they have to go out and put it, wait, go back to the colony, they have to go to the shelter. So these people have to do a lot, you know. Other people that [inaudible] sometimes they have one trap in the house, so they open all of the windows for several hours and then they go away. And there are other ones, for example, they go to sit in the garden and the bats are coming at some time and they just sit there to watch them, leaving the house. But they don't do something physical or something in particular. They just enjoy the presence of the bats. There are different kind of carings. Yeah, that is also a second paper that I have with somebody that works on... he has a work with slugs. Slugs? yeah, slugs, that is Dutch or English?

C: Slugs yeah, 'slakken' in Dutch and slugs...

A: Yeah, so he has a similar paper about how people live with, how gardeners live with slugs every day. So I am working with him in this second paper. And we are using these different caring levels, more or less. But yeah, indeed, and also that one, especially for the government, I think, silence is the best way to protect them.

C: Yeah, cool. Uhm, yeah, I think I have most things, I mean, I have so many questions, but I now know it's way too much, because... then I keep typing afterwards as well. I guess you are familiar with that. Uhm, let me think. Yeah, you were saying something about... I don't remember fully anymore, but I am just curious if for yourself any type of spirituality, like, do you experience... you said you are not religious, or you don't really have a religious upbringing. But in your work with animals, do you notice like that there is some spiritual elements that play a role? Because when I interviewed Liesbeth I noticed that she talked a lot about things that to me sound very religious, but I know can also be spiritual in general, like sense of community, some type of transcendence, like the otherness of the animal and a sort of respect towards how big ecosystems are and... so I wonder, do you have that yourself? Or have you noticed in your research that that plays a role for people in relating to other animals?

A: Uhm, okay for myself, I think, uhm, every, every time that I have to decide if I kill one of the animals for the laboratory I said no. I could not explain why, but it does not feel right. And many of my colleagues could make it easily. So I, I, that was a difficult part for me, to be in these research world. You collect things and you kill those things to be collected. But I always, I couldn't make it. I couldn't and I wasn't brave enough to kill them. I would other people kill them, but I would not do it myself. And uhm, yeah, I can not, I don't know, just life.

C: Yeah, some respect to that it is a living being.

A: Yeah, you are just taking the life of that animal. So for me that was not right. That is one thing. And spirituality on my people that I found through my research? Hmm. Once I interviewed a guy, he has a band, and he likes bats. I think he uses the bats also for the symbol of the music and stuff. And for him it was that kind of a totem thingy, the bat. And not just the bat, the figure or anything, but also the horror, and the scared feeling that he can create on the public, on his fans. And... So he was really, he was really happy when he could scare people with his performance. And using this kind of make up and blood. They have a bat in the background. And they have a song that is called 'bat blood'. And then in the chorus they say 'drink bat blood' and all of the people singing the song for him was like really excited at the thingy. So I think he was... he is not in my paper because he doesn't belong to the Bat group, but I meant to meet him through, I don't know. I was in a bar once and I was talking about my research and then he said: 'oh I like bats!', so I thought, why not? But he is in another paper, that is more about emotions and feelings about bats. And he is really... He is completely into my other bat people. He is unique. And he is more like spiritually connected. I think he said to me: bats for me are kind of a totem. If I will be an animal, I will be a bat, something like this.

C: Yeah, very interesting!

A: I think he was, but I can't [inaudible] with this spiritual connection.

C: Yeah, cool. Then one last question is what surprised you the most in your research. Like what stays with you, what do you find most valuable, that you did not expect to have found?

A: Uhm, I think that interviews and I visit many places. I was able to be in many houses. And to see a little bit of the life of people. And also in this regard with relationships to bats. So I think I was surprised with all of the thoughts of the people, the kindness. I mean, nobody treated me bad. They were very welcoming. Because, you know, I am not a Dutch person. And I don't speak Dutch. So the interviews is in Dutch, so I have a translator. But yeah that was the most nice part. I mean, all of these people that connects through bats, the topic. They were very welcome. And they were so nice to tell me the stories and I think each story was just amazing. So that was the most nice part of my research. To know all of these nice people around this area of the Netherlands. It would be nice if I can do more research in other places, you know. Because also, the North is not so Catholic, right?

C: No, not at all. The South is more Catholic, of the Netherlands.

A: So there is this line in the middle that is really religious.

C: Yes, true.

A: And then you go to the South. So I was wondering, if people behave different when you have a foreigner asking. Because this I really interesting, because in my case with the bats I have to go to their houses. I mean, I can meet for a coffee, but that is not the same. Because I am also doing some kind of a walking through the house. So we have to walk together. And they show me things. So I really have to go to their houses and I have to go in the night. So I found that the fact that they are willing to let me go to the houses in the night, I don't know, they trust me. So that is really interesting also how people [inaudible] and how they were really welcoming.

C: Yeah, that is really nice. And I notice it as well. Because I studied philosophy before, it was very conceptual and I was just working with text. And now I am like talking to people, now it is online, but I went to Anja's house, I went to Klarissa's house. Yeah, I notice, I think that is a really good way, like, you cannot research animals, right, or human-animal relations just from your desk. You need to get out into the field, I think.

A: Yeah, because you can see like, Klarissa's house is full of bat books and she has a bat thingy in the front.

C: Yeah, all these little elements, yeah.

A: And also like Liesbeth, she has all of these books and all of these decorations in the house. So then you can see... I mean, that I think is really the life of the research with Social Science. Because you are really nice to connect to the people and their lives in some how. And I think that was really nice.

C: Yeah, maybe also an example of that 'odd kin' that Haraway is writing about, like that there is suddenly some kind of kinship with someone you had not expected to have anything at all.

A: Yeah! Yeah, I think that also made my life more easier in Groningen as a foreigner. Because I could connect with this Bat group, because also I am a bat researcher and I like bats and dadada. But I could connect with these people that are like, very random, different age and everything... I think that's my cat, anyway. So somehow you become also part of this social network of bat-people. It's already difficult to move abroad... At the university you have these international community. That is one thing. But if you are going to live here in the Netherlands or here in Groningen and you are dependent on the international community, they just leave all the time. You don't have permanent friends. But I could make friends with these people. And yeah, somebody asked me: so how do you make a difference between being a researcher and the research subject? But I personally believe that... we are sometimes thinking that as a researcher we are just researching those people, I found that wrong. Because we are making papers and earning a degree using those peoples. So I prefer to set up they collaborate with me and yeah, and if they need something from me, I can help. So when they have some course or something they want me to participant in it, I say: yeah, sure, I can do it. So I help and if they want to talk to me or if they want to have a coffee or whatever I do it. I mean, not always we talk about bats. We talk about other things. And I think it is really strange how you can dissociate yourself of the people you will research. It is a little bit strange for me, I don't know. Maybe because of nature. Because we are very social and we get in relationships really close with friends or something. Yeah, you like them and enjoy them, so...

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: *Christiaan Schoonenberg*
Titel masterthesis: *'It's not all bad about bats': over vleeuwuizen en verbodding in de Nieuwe Kerk in Groningen*

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Alto Pavonin
12-1-2023

Handtekening:

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PTHU worden gepubliceerd. Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PTHU

- wel
- niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Alto Pavonin
12-1-2023

Handtekening:

9. DATA MANAGEMENT PLAN

	
	<h3 style="text-align: center;">DATAMANAGEMENTPLAN</h3>
	<h4>1. Algemeen</h4>
	<p>NAAM STUDENT: Christiaan Schoonenberg</p> <p>NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S):</p> <p>Erica Meijers</p> <p>DATUM: 12-1-2022</p> <p>VERSIE: 1.0</p>
	<h4>2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp</h4>
	<p>(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE: <i>'It's not all bad about bats'</i>: over vleermuizen en verbeelding in de Nieuwe Kerk in Groningen</p> <p>KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :</p> <p>In mijn onderzoek neem ik de relatie tussen mensen en vleermuizen in de Nieuwe Kerk in Groningen op een speelse manier serieus. Ik onderzoek wat de verbeelding van de Nieuwe Kerk in Groningen als een veelsoortige gemeenschap bij kan dragen aan het theologische discours over mens-dier relaties. Ik gebruik daarvoor een <i>creative arts based research method</i>.</p> <p>TYPEN ONDERZOEKSDATA:</p> <p>Tekst, geluidsopnamen, video-opnames, AR</p> <p>PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:</p> <p>Maart 2020 tot juli 2020</p>
	<h4>3. Technische aspecten</h4>
	<p>HARD- EN SOFTWARE:</p>
	1
	
	<p>Word, Premiere Pro, Blender, Spark AR</p>

Word, Premiere Pro, Blender, Spark AR

BESTANDSFOMATEN:

.docx, .mov, .wav., .obj

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB):

1 TB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK:

Beveiligde harde schijf

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

Beveiligde harde schijf

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK:

Christiaan Schoonenberg

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

Christiaan Schoonenberg

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA:

Christiaan Schoonenberg

PRIVACYGEVOELIGE DATA: NEE

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGELD?

6. Overige zaken

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____

_____

_____

Naam, handtekening: Erica Meijers

_____

Datum: 12.1.2023 _____

=====

TOELICHTING

Ad 1. Algemeen

Noteer de datum waarop het datamanagementplan is ingevuld en noteer de versie bijv. 1.0.

In de loop van het onderzoek kunnen mogelijk zaken als de onderzoeksmethode wijzigen of bij nader inzien toch privacygevoelige issues gaan spelen. Wijzig dan naast de betreffende paragraaf ook de datum en het versienummer.

Vul alle velden in, of vermeld expliciet: niet van toepassing/n.v.t.

Ad 2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

Geef een korte omschrijving van het onderzoek en beschrijf welke onderzoeksmethoden gebruikt gaan worden.

Omschrijf het type onderzoeksdata, zoals schriftelijke bronnen (archieven, literatuur), transcripties, interviews (bijv. beeld- en geluidsopnamen), verslagen, vragenlijsten, enquêteresultaten, afbeeldingen.

Vermeld ook als het bijvoorbeeld ruwe data of afgeleide data betreft.

Ad 3. Technische aspecten

Wordt specifieke hardware gebruikt naast pc/laptop? Wordt specifieke software gebruikt bijv. voor data-analyse? Bestandsformaten kunnen bijvoorbeeld zijn: DOCX, TXT, XLSX, PDF, WAV, JPG.

De omvang van bestanden kan weergegeven worden in megabyte, gigabyte of terabyte. Geef in ieder geval een globale schatting indien bij aanvang van het onderzoek nog niet precies de omvang te bepalen is.

Sla data tijdens het onderzoek op de juiste (veilige) locatie op. Bijvoorbeeld privacygevoelige data op de Home-directory van de Vrije Universiteit. De H-schijf van de VU is overigens altijd de meest veilige opslaglocatie. Sla privacygevoelige data nooit in de cloud op. Gebruik clouddiensten uitsluitend voor het opslaan van standaard data, zoals een wetenschappelijk artikel in PDF. USB-sticks en de eigen laptop zijn eveneens ongeschikt voor opslag van (privacygevoelige) data. Deze kunnen immers verloren of gestolen worden of beschadigd raken.

Denk ook aan een goede, veilige en regelmatige back-up van de versies van je masterscriptie.

Na afloop van het onderzoek kunnen data gepubliceerd worden als onderdeel van de masterscriptie, bijvoorbeeld in een bijlage. Dat geldt met name voor kleine dataverzamelingen, die geen privacygevoelige gegevens bevatten. Via de bibliotheek PThU kunnen (geanonimiseerde) data als losse bestanden bij de scriptie worden gearchiveerd. Via de bibliotheek PThU kunnen bestanden met privacygevoelige data worden gearchiveerd in een speciaal daarvoor beschikbare data-opslag faciliteit van de VU (ArchStor/DarkStor).

Ad 4. Verantwoordelijkheden

In het kader van wetenschappelijke integriteit is het belangrijk om te beschrijven op welke wijze data veilig opgeslagen zijn en beheerd worden. Daarmee wordt o.a. de controleerbaarheid van de data gewaarborgd. Zie ook de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit 2018 (te vinden op www.pthu.nl/Onderzoek-PThU/Academic_Integrity/).

Geef aan wie de data tijdens het onderzoek beheert. Dat zal veelal de student zelf zijn. Heeft echter de scriptiebegeleider ook toegang? Na afloop kan de student het beheer overdragen aan de PThU (bibliotheek).

Laat ook geïnterviewden weten, hoe (privacygevoelige) data worden beheerd en door wie.

Ad 5. Juridische en ethische aspecten

Omschrijf wie (mede-)eigenaar is van de data.

Indien er sprake is van privacygevoelige gegevens is het noodzakelijk zeer zorgvuldig om te gaan met de verzamelde onderzoeksdata. Denk daarbij aan persoonsgegevens (naam, adres, leeftijd, geslacht), maar ook aan het BSN of religieuze overtuiging.

Sla deze dus altijd veilig op (zie ad 3). Voorkom datalekken! Laat geïnterviewden weten hoe met de data wordt omgegaan. Vraag hen via een zogeheten *Informed consent-formulier* vooraf om toestemming te geven voor het onderzoek en het gebruik en de opslag van de onderzoeksdata. Geef aan dat je de verzamelende data uitsluitend gebruikt voor jouw onderzoek.

Anonimiseer zo veel mogelijk de data.

Ad. 6 Overige zaken

Vermeld hier onderwerpen die niet ondergebracht konden worden bij eerdere onderdelen.

Overleg te allen tijde met je begeleiders indien zaken niet helder zijn, je twijfelt over de juiste wijze van data verzamelen of over het opslaan van data. Of vraag advies aan de bibliotheek PThU.

PThU, Amsterdam/Groningen
(bestandsversie: 20190703)

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: *Christiaan Schoonenberg*

Titel masterthesis: *'It's not all bad about bats': over vleeftuisen en verbodding in de Nieuwe Kerk in Groningen*

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Alto Parvium
12 - 1 - 2023

Handtekening:

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Alto Parvium
12 - 1 - 2023

Handtekening:

